

НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПРОМЕНИТЕ НА ИНТЕНЗИТЕТА ПРИ УДАРЕНИТЕ И НЕУДАРЕНИТЕ ГЛАСНИ

Димитър Тилков

Въпросът за ударението е един от най-трудните за разрешаване в опитната фонетика. За това говорят както многобройните изследвания с най-различен аспект на разглеждане — фонетичен и фонологичен, — така и разнообразието на приложените методи, които варират от анализа до синтеза на речта. Трудността иде преди всичко от факта, че в ударения отрязък на речта с подчертана сила се проявяват много показатели от акустично и физиологично естество, всеки от които би могъл да бъде взет за основен при усещането на акцентуваността. Оттук и различните теории, в които се подчертава било предимствата на ролята на акустичните показатели — височина, сила, тембър и т. н., било предимствата на физиологичните — интензивна мускулна дейност, по-голяма учленителна сила и т. н. Напоследък все повече се утвърждава мнението, че ударението е сложно явление с комплексен характер, при което участвуват както физиологични, така и акустични показатели. Установяването обаче на значението на всеки един от тях е все още въпрос на бъдещи изследвания с прилагане на по-сигурна и по-точна апаратура както за анализа на речта, така и за нейното слухово възприемане.

Промените в силата, височината и времетраенето на основния тон наред с тембровите особености са несъмнено едни от най-важните показатели от акустично гледище за възприемане на акцентуваността. За наблюдение на параметрите на тези промени в езиковото съобщение особено удобен се оказва осцилографът, комбиниран със сонометър — електронен уред, който възприема силата и честотата на звука, така както и човешкото ухо. На приложените тук осцилограми по хоризонталната ос на лентата се измерват честотите и времето, като разстоянието от едната вертикална линия до другата е равно на 0,01 сек, а по вертикалната ос се измерва амплитудата, като разстоянието от едната хоризонтална линия до другата е равна на 10 dB. Скоростта на заснемането е 200 мм в секунда.

Обект на изследване са ударените и неударените гласни в думата, която за по-голяма естественост при изговора е включена в съвсем кратки фрази от рода на *ти си баба*, *той купи* и т. н. Изследвани са и отделни думи, при които ударението се отмята: *град* — *градът* — *градове*, а също така и в думи, където то остава постоянно: *бал* — *ба-*

лт — бългове и т. н. Особен интерес представляват и думите с еднакъв фонемнен състав, но с различно място на ударението: *гледа* — *гледа*, *завет* — *завет* и др., при които промените на основния тон могат да се наблюдават при едни и същи фонетични условия. Получените величини не са абсолютни, а относителни и показват съотношения в параметрите на основния тон между ударени и неударени гласни. Броят на изследваните думи е 166, между които ударените гласни са 166, а броят на неударените е 206.

Във фонетиката са правени много опити за определяне на акустичната мощ (чуваемостта) на отделните звукове. Прилагани са и най-различни методи на изследване: от определяне на звука, изговорен самостоятелно или в състава на думите, на определени разстояния до прилагане на съвременна техника. Резултатите при различните експериментатори обаче не съвпадат и разнообразието в реда на акустичната мощ на звуковете е доста голямо. Интересна е теорията на съветския психолог Н. И. Жинкин за реда на спадане на гръмкостта при гласните в руски език. Основно положение в неговата теория е, че всеки звук в състава на думата има своя собствена акустична мощ, която се обуславя от ред физиологични и акустични показатели. Мощността на звука представлява поток от звукова енергия, преминаваща през определена повърхност за единица време. Според Н. И. Жинкин всеки звук на речта по своята акустична мощ се колебае в определена зона, определена от обема на гълтачната тръба, която се изменя в зависимост от начина на образуване на дадения звук. Колкото е по-малък обемът на гълтачната тръба, толкова повече нараства мощността на звука. Този факт се дължи на две причини. В акустиката е известно съотношението между звуковото налягане и акустичната скорост, приложимо за плоските звукови вълни. То се изразява с формулата $\frac{p}{v} = \rho c$, където p е звуковото налягане на единица повърхност, т. е. величина, пропорционално свързана със силата за единица време, а v е акустичната скорост или скоростта на колебанията на въздушните частици в звуковата вълна. Величината ρc е акустичното съпротивление, където ρ е плътността на въздуха, а c е скоростта на звука в нея. При свиване на гълтачната тръба в момент на изговор на гласната a се извършва удълтявяване на въздуха, вследствие на което според формулата звуковото налягане се увеличава. При разширението на тази тръба звуковото налягане отслабва. Втората причина, сочена от Жинкин, се състои в следното: мощността на звука се определя и от степента на мекост или твърдост на надставната тръба. За изговор на гласната a стените са много напрегнати и звуковата енергия се отразява в значителна степен, докато за изговор на гласната i те са потпуснати и разхлабени и поглъщат значителна част от нея¹. Излизайки от тези положения, Жинкин представя следния ред на спадане на гръмкостта на руските гласни: $a, o, e, y, u, ы$, където от a до $ы$ се наблюдава постепенно намаляване на обема на устния резонатор и постепенно увеличаване на обема на фаринговия резонатор. Спадането на гръмкостта от a към $ы$ е с една степен по-малко от гръмкостта на предходния звук. Когато в състава на една дума има различни гласни, всяка от тях запазва присъщата си акустична мощ, независимо от това къде пада уда-

¹ Н. И. Жинкин, Механизми речи, Москва, 1958, стр. 208—209.

рението. Според Живкин при думи, в които има ударено *и* и неударено *а*, напр. в *магазин*, гласната *а* ще има винаги по-голям интензитет от *и*.

Въз основа на български материал аз ще се опитам тук да разгледам някои характерни промени на интензитета при ударените и неударените гласни в състава на думата. Най-напред ще разгледам случаите, при които думите имат в състава си еднакви гласни, а след това случаите, при които думите имат различни гласни.

I. ПРОМЕНИ НА ИНТЕНЗИТЕТА ПРИ ДУМИ С ЕДНАКВИ ГЛАСНИ

При думи, в състава на които има еднакви гласни винаги и без изключение поне в нашите примери, ударената гласна притежава много по-голям интензитет, отколкото неударената. Така за гласната *а* в ударено положение максимумът достига до 70 dB, а минимумът до 5 dB; за ударено *о* максимумът достига също до 70 dB, а за неударено *о* минимумът е до 3 dB и т. н. Както се вижда, интензитетните разлики са твърде големи и те свидетелствуват за изразходваната звукова енергия при ударения и неударения отрязък на речта. Трябва обаче да се изтъкне, че когато неударената гласна се намира в абсолютен край на думата, където артикулационната енергия изобщо спада, интензитетът на гласните също така намалява много и достига до своя минимум. В средисловие на думата неударената гласна има по-голям интензитет, но в сравнение с ударената гласна той е винаги по-малък. Като доказателство ще приведа само някои от думите, в които личат тези особености на ударените и неударените гласни с изчисления в децибели:

б а б а	г о г о	б е б е	ъ г ъ л а	г у г у к а	м и м и к а
70 12	70 18	50 15	35 20 10	10 15 5	25 10 8

Интересни са и случаите при многосричните думи, които имат няколко еднакви гласни, но само последната от тях е ударена. Върху осцилограмата ясно се вижда постепенното нарастване на интензитета от началото на думата до края, за да стигне своя максимум при ударената гласна. Същата последователност наблюдаваме и при нарастването на времетраенето на изговора на отделните гласни. Така в думата *панора̀л* първото неударено *а* има интензитет 30dB и времетраене 0,09 сек, второто неударено *а* има 45 dB и 0,11 сек, а третото ударено *а* има интензитет 50 dB и времетраене 0,13 сек. Този пример показва наличието на постепенна градация на изразходваната енергия, проявена във време и сила. В думата *по̀ндѐф*, макар че има само две гласни, наблюдаваме същото явление: неудареното *о* има интензитет 30 dB и времетраене 0,10 сек, а удареното *о* 68 dB и 0,14 сек.

II. ПРОМЕНИ НА ИНТЕНЗИТЕТА ПРИ ДУМИ С РАЗЛИЧНИ ГЛАСНИ

При думи с различен вокален състав съотношението в интензитета между ударени и неударени гласни в общи линии е почти същото, както и при думите с еднакъв вокален състав — ударената гласна притежава по-голям интензитет, отколкото неударената гласна. Все пак трябва да се подчертае, че в един малък процент от тези случаи има отклонение

от общото правило, където ударената гласна има по-малък интензитет от неударената. От изследваните 123 думи с различен вокален състав 104 се водят по общото правило, а само 19 се отклоняват от него. Разбира се, при разрешаване на проблема за ролята на интензитета при усещането на ударението въпросът не може да се свежда до количествени съотношения на правилна и на „парадоксална“ проява на интензитета. Фактът, че има все пак случаи, в които ударената гласна се характеризира с по-малък интензитет, отколкото неударената гласна, показва, че ролята на интензитета за различаване на удареността не бива да се абсолютизира, т. е. да се смята, че щом като гласната е ударена, тя непременно трябва да има по-голям интензитет. За отклоненията от правилото не може да се вини, разбира се, несъвършенството на апаратурата за запис, както правят някои фонетици, защото щом като тя отразява нормалните случаи правилно, може да отразява и „парадоксалните“.

За да се види по-добре съотношението в интензитета между ударени и неударени гласни в думи с различен вокален състав, най-напред ще посоча някои примери, при които ударената гласна има по-силен интензитет, а след това и случаите с отклонения от това правило.

Първи случай — ударена гласна с по-силен интензитет в сравнение с неударена гласна.

а) ударена гласна *a* по отношение на останалите неударени гласни:

<i>a — o</i>	<i>a — e</i>	<i>a — ъ</i>	<i>a — y</i>	<i>a — и</i>
мома	даде	бракът	лула	гигант
45 50	40 8	30 10	28 60	10 40
нанос	сестра	възна	сусам	Африка
55 15	12 45	20 45	5 40	48 15 8

б) ударена гласна *o* по отношение на останалите неударени гласни:

<i>o — a</i>	<i>o — e</i>	<i>o — ъ</i>	<i>o — y</i>	<i>o — и</i>
боба	тотелеф	момък	— —	роби
70 10	40 8	55 20		50 3
нанося	Додеф	блокът	— —	молли
30 48 8	60 15	20 13		55 10

в) ударена гласна *e* по отношение на останалите неударени гласни:

<i>e — a</i>	<i>e — o</i>	<i>e — ъ</i>	<i>e — y</i>	<i>e — и</i>
Пепя	Нено	жестът	ребус	нерви
50 8	40 10	20 11	40 10	35 3
кекъф	жестове	нервът	— —	система
38 10	23 10 5	40 18		10 50 15

г) ударена гласна *ъ* по отношение на останалите неударени гласни:

<i>ъ — a</i>	<i>ъ — o</i>	<i>ъ — e</i>	<i>ъ — y</i>	<i>ъ — и</i>
възна	ръбове	тъгне	фкусът	синът
25 10	40 15 8	21 8	10 28	15 25

<u>г р а д ъ т</u>	<u>д о м ъ т</u>	<u>г њ г н е</u>	—	—	<u>б њ б р и ш</u>
20 35	18 23	43 10			55 10

д) ударена гласна *у* по отношение на останалите неударени гласни:

<u>у — а</u>	<u>у — о</u>	<u>у — е</u>	<u>у — ъ</u>	<u>у — и</u>
<u>б у б а</u>	<u>в к у с о в е</u>	<u>Д у д е ф</u>	<u>б у н т ъ т</u>	<u>к у п и</u>
25 18	17 12 8	25 10	15 10	20 8

е) ударена гласна *и* по отношение на останалите неударени гласни:

<u>и — а</u>	<u>и — о</u>	<u>и — е</u>	<u>и — ъ</u>	<u>и — у</u>
<u>ш и ш а</u>	<u>к и т о в е</u>	<u>е ф ѝ р а</u>	<u>к и т ъ т</u>	<u>ч у ч у л и г а</u>
20 5	15 13 10 10	30 10	18 5	10 11 18 5

Втори случай — ударена гласна с по-слаб интензитет в сравнение с неударена гласна.

а) ударена гласна *и* по отношение на неударена гласна *а*:

<u>п и ц а</u>	<u>п и ш а</u>	<u>к а к а в и д а</u>	<u>р а с и с т</u>
18 20	18 22	25 30 22 10	25 10

б) ударена гласна *и* по отношение на неударена гласна *ъ*:

<u>б њ б р и ц а</u>	<u>д њ д р ѝ</u>	<u>п њ п ч ѝ ф</u>
60 15 5	32 25	35 20

в) ударена гласна *у* по отношение на неударена гласна *е*:

<u>п е п е р ѹ д а</u>
10 35 20 25

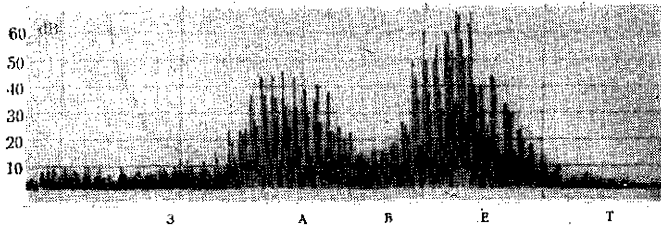
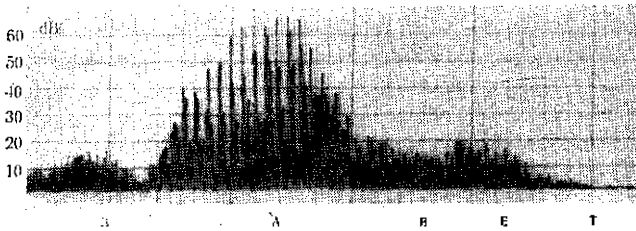
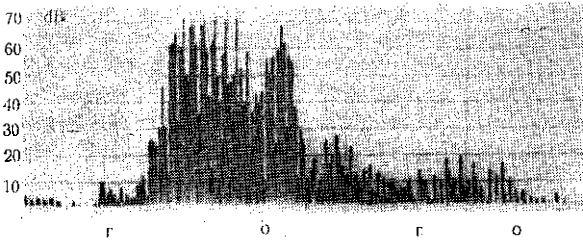
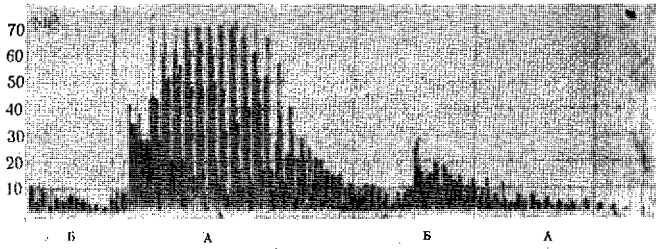
г) ударена гласна *е* по отношение на неударена гласна *а*:

<u>л а л ѐ</u>
65 55

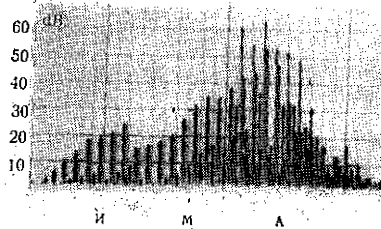
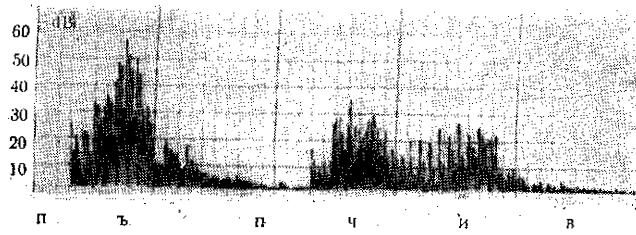
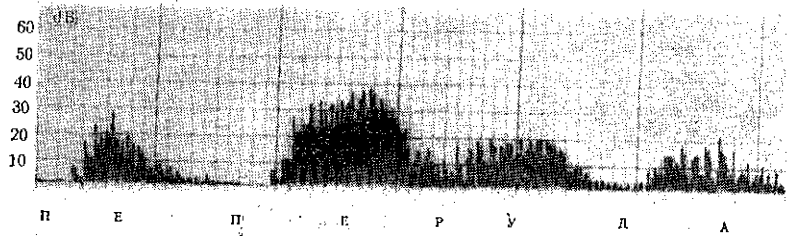
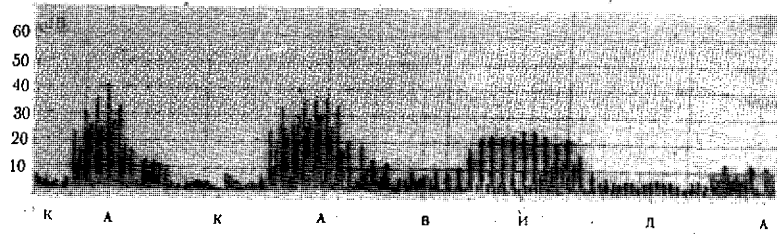
Изследваните думи не са многобройни, но са достатъчни според мене, за да покажат две неща: първо, че не във всички случаи ударената гласна се характеризира с наличие на по-голям интензитет, и, второ, че гласните не се подчиняват на строгите правила на Жинкни за постепенното спадане на гръмкостта в посоката от *а* към *и*. Както се вижда от посочените примери, разнообразието в проявата на интензитета е доста голямо. Наред със случаите, в които удареното *и* по отношение на неудареното *а* се характеризира с по-малък интензитет (*пиша*, *пица* и т. н.), срещат се и обратните случаи, при които удареното *и* се характеризира с по-голям интензитет в сравнение с неудареното *а* (*шиша*, *бъбрица* и др.). Същото явление може да се наблюдава и при интензитетните съотношения на останалите гласни. Трудно е следователно да се приеме като напълно вярна теорията, че в състава на всяка гласна се подчинява на собствената си гръмкост, определена от ред физиологични и акустични показатели. Ако това беше така, не биха се получавали тези двойни прояви в интензитета на една и съща гласна. Разбира се, това разнообразие не предполага в никакъв случай никаква пълна произвол-

ност в проявата на интензитета. Напротив, той се подчинява на свои закони, но за съжаление досегашната апаратура за анализ на речта не ни позволява да надникнем и в областта на слуховото възприемане, където в последна сметка се анализира полученият сигнал, за да се определи със сигурност комплексът от показатели, определящи перцепцията за гръмкостта. Трудно е също така да се твърди, че българското ударение е силово, защото ударената гласна се характеризирала с по-голям интензитет, отколкото неударената. Ролята на интензитета при възприемане на ударението в българския език е несъмнена, но трябва да се добави, че не е единствена. Промениите в честотите на основния тон и на времетраенето, наред с промените в спектрите на ударените и неударените гласни, са физически показатели, които имат същото значение за възприемане на ударението, както и интензитета. Трудното е обаче да се определи кой от тези показатели в даден момент на речта е достатъчен, за да осъществи възприемането на ударението. Заместването на един физически показател с друг, но в последна сметка имвщ за резултат един и същ слухов ефект, е характерно явление за човешката реч.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

ФОНОЛОГИЧЕН АНАЛИЗ НА БЪЛГАРСКАТА КОНСОНАНТНА СИСТЕМА (ДИФЕРЕНЦИАЛНИ ПРИЗНАЦИ И СЪВРЕМЕННИ ЗАКОНИ)

Цанко Младенов

В тази работа предлагам такъв модел на българската книжовна консонантна система, който дава възможност да бъдат формулирани непротиворечиво и пълно (т. е. като „безизключителни“) съвременни закони на системата. На този модел не трябва да се гледа като на окончателна теория, той е само едно средство за приближение към адекватното описание.

Под българска книжовна консонантна система разбирам консонантната система на оня нормативен вариант на българския език, който е описан в трудовете на Л. Андрейчин, главно в „Основна българска граматика“ (София, 1944).

При определяне на корелативните (диференциалните) признаци се опирам както на българистичните трудове на Л. Андрейчин, Ст. Стойков, Ив. Леков, М. Янакиев, Ст. Стоянов и др., така и на изследвания върху материал от други езици (руски, френски, английски, чешки) — на Р. О. Якобсон, М. Хале, Г. М. Фант, В. В. Иванов, Н. И. Дукелски, Н. Жинкин, Л. Ромпортъл, Я. Ондрачкова и др., естествено, със съответното критическо отношение там, където е необходимо¹.

Българската книжовна система може да бъде описана просто и непротиворечиво с помощта на 12 корелативни (диференциални) признака — от тях пет са достатъчни за вокалната система и девет — за консонантната система. Всеки от тези признаци съм определял въз основа и на акустическите му, и на артикулационните му свойства. Поради липса на достатъчно изчерпателни акустически изследвания върху български материал подборът на корелативните признаци съм установил предимно въз основа на добре познатите им артикулационни свойства, като ги съотнасям със съответните акустически само след внимателен анализ на функционалните свойства на фонемите (по метода на Трубецкой)².

¹ Библиографски данни вж. в работата ми „Към проблемата за фонемния състав на българския книжовен език“, Български език, год. XV, 1965, кн. 3, стр. 225—235.

² С развитието на акустическите и фонологическите изследвания характеристиките могат и трябва да бъдат уточнявани, дори някои от изванията да бъдат заменени с по-удобни. Вероятно по-трайни в модела ще се окажат характеристиките на лингвистичните отношения в системата, които и без това не са далече от традиционните. Проверката на

Корелативните (диференциалните) признаци, необходими и достатъчни за описанието на българската книжовна консонантна система, са следните:

1. *Плавност (семиоклузивност)*. Акустическата характеристика: снижаване на първите три форманта в сравнение с формантите на съседните вокали. Артикуляционна характеристика: увеличаване дължината на резонатора в сравнение с дължината на резонатора на съседните вокали. Понятието „плавни“ се разширява и за назалните, вж. забележката към табл. 1.

2. *Компактност*. Акустическа характеристика: концентрация на енергията в една формантна област; на спектрограмата — хоризонталните тъмни ивици се сближават към областта на оптималната честота. Артикуляционна характеристика: отношението между обемите на предния и задния резонатор (граница: учленителното място) значително превишава отношението между обемите на предния и задния резонатор при съответните некомпактни.

3. *Яркост („високост“)*. Акустическа характеристика: преобладаване на високия край на спектъра. Артикуляционна характеристика: образуване към централната част на артикуляционния апарат (общото за неярките е, че се образуват в единия край на голям, единен резонатор).

4. *Оклузивност (прекъснатост)*. Акустическа характеристика: внезапно изменение на енергията по време на звученето, наличие на вертикална черта на спектрограмата. Артикуляционна характеристика: поява или разуряване на оклузия (преграда) в артикуляционния проход.

5. *Фрикативност*. Акустическа характеристика: концентрация на високи непериодични форманти в най-високата област на спектъра. Артикуляционна характеристика: наличие на стеснение в говорния проход.

6. *Назалност*. Акустическа характеристика: поява на допълнителна форманта между първата и втората форманта, придружено с тяхното отслабване (поради ефекта на маскировката). При някои случаи допълнителният формант е разположен по-ниско от най-ниския формант на съответния назален звук. Артикуляционна характеристика: участие на назалния резонатор.

7. *Итеративност*. Акустическа характеристика: периодична, най-малко двукратна поява на прекъснатост (оклузия). Артикуляционна характеристика: повтаряемо, бързо и автоматично отстраняване на преграда или стеснение.

8. *Сонорност (звучност)*. Акустическа характеристика: наличие на хармонични (периодични) вибрации в ниската тонова област (силен нисък компонент, гласова бариера). Артикуляционна характеристика: наличие на периодични вибрации на гласилките.

9. *Диезност (палаталност)*. Акустическа характеристика: незначително повишение на втория формант, в известна степен и на по-високите форманти. Артикуляционна характеристика: палатализация (увеличение площта на учленителното място или образуване на втори фокус).

Моделът на българската книжовна консонантна система е представен на следната матрица за типологична идентификация:

Към общата характеристика на целия клас принадлежи признакът консонантност (невокалност), който го отделя от класа на вокалите. Съ-

тази негова страна с в компетентност на дескриптивната и трансформационната граматика на съвременния български език, а също така — на историческата граматика и диалектологията.

Таблица 1

Диференциални признаци	Фонеме																				
	л, л'	р, р'	м	м'	в	в'	п, п'	в, в'	ф	ф'	д, д'	т, т'	з	с, с'	ш, ш'	щ, щ'	ч	г, г'	к, к'	х, х'	
Ликвидност	+	+	(+)	(+)	(+)	(+)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Компактност	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Яркост	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Оклюдивност	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Фрикативност	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Назалност	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Итеративност	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Сонорност	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Диезност	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Забележка. Плюсосте в графата „ликвидност“ са поставени в скоби, което означава, че признакт носи разточителна (ридулантна) информация от гледище на парадигматичното описание; но от синтагматично гледище той носи необходима информация; Поведението на същияския ликвиден клас (р, р', л, л') е идентично с поведението на несъщияския ликвиден клас (м, м', ш, ш', ч, ч', г, г', к, к', х, х'), от това би следвало за названието на обединението (конюнкцията) на двата класа да използваме отделен термин, напр. „сонант“, „сонантни фонеме“. Ем. това предлагам да се разшири значението на термина „ликвиди“ („ликвидни фонеме“) — така няма да съвпадат инициалите на призначните названия (улеснение за анализичната транскрипция). В графите „назалност“ и „итеративност“ — след по-нататъшни изследвания, които излизат във от задачите на настоящата работа, биха могли редица мивнуса да бъдат заменени с нули.

щевременно за целия клас на консонантите е ирелевантен признакът акцентуваност (т. е. можем да говорим за акцентувани и неакцентувани варианти на консонантите в зависимост от позицията им спрямо сричковата граница и съседството им с акцентувани или неакцентувани вокали). Признакът бемонност е необходим за идентификацията на вокалите, но е ирелевантен за описанието на фонологичните отношения между консонантите в строгия смисъл на думата. Само два от деветте признака, описани по-горе, влизат и в състава на матрицата за идентификация на вокалите (публикувана е другаде)¹: признаците компактност и яркост.

В матрицата за идентификация на консонантните фонемни не се включват звуковете (й) и (о) (в традиционен фонетичен запис: й и у). Те успешно могат да бъдат разглеждани като консонантни алофони на неакцентуваните (редуцираните) вокални фонемни (и) и (о). Това ще бъде обяснено след формулирането на правилата.

Идентификацията на фонемата (и) с корелативния признак диезност (нещо, което не е чуждо на говорната практика) би довело до още по-голямо опростиване на модела, но затова е необходимо диезните (палаталните) консонантни фонемни да бъдат разглеждани като симултани фонемни съчетания. За някои приложения това опростиване може да се окаже полезно, тъй като дава възможност даден текст да бъде обработван по-дълбоко, без да се прибегва непременно към аналитичен запис. В настоящия модел, за да запазя единство с класическата практика на нашето езикознание, съм се въздържал от подобно разбиване на речевите сегменти „в хоризонтално направление“.

На подобно разбиване могат да бъдат подложени и африкатите; това е избягнато също така. Обаче — за разлика от практиката на Р. Якобсон, М. Хале, Г. Фант и др. — тук не ги характеризирам с помощта на признака „рязкост“, като смятам за достатъчно в случая обединението (конюнкцията) на признаците фрикативност и оклузивност. Признакът „рязкост“ би се оказал необходим и полезен, ако трябваше да се описват опозиции от африкат и съответно суксесивно съчетание на фрикативна и прецедентна оклузивна фонема. В българския език подобни опозиции не са съществени фонологически (но са съществени от фоностилистическо гледище: добрият стил изисква да се поддържа суксесивният („разчленен“) изговор).

Броят на фонемите, включени в модела, все пак е 38. Той описва следователно и някои от т. нар. „потенциални фонемни“², т. е. фонемни, чиито честота е извънредно ниска, но които се предполагат от системата и без предварително упражнение се реализират от всеки, който владее и останалите й елементи. Такива са фонемите (ф'), (s), (s') и (x'), употребявани при трансфонологизация на чужди имена, напр. „Фьодор“, „Даяржински“, „Дядяи“, „Хю Лофтинг“ (/ф'одор/, Сержински/, S'ади/, /x'у лофтинг'/; за (s) срв. и нечуждите изрази: дзвйска, дзън).

За описанието на 38 обекта в модела са употребени 9 корелативни (диференциални) признака, т. е. постигната е задоволителна простота

¹ Вж. освен по-съч. и „Неакцентированные вокальные системы в болгарском языке“, *Studia Slavica Hungarica*, XIII, 1967, стр. 285—299.

² Вж. Ив. Лекъв, *Насоки в развој на фонологичните системи на славянските езици*, БАН, София, 1960, стр. 23—24.

(log₂ 38 ≈ 5,3). Ридундантността е 3,7 бита; впрочем тази величина свидетелствува за допълнителна възможност (чрез тълкуване на нулите) моделът да опише и да обясни редица фоностилистически варианти, редица алофони.

Фонологична транскрипция

За да формулираме фонологичните закони без използване на морфологични понятия, необходимо е да разполагаме с фонологичен запис.

Нека разгледаме следните изрази:

(a1) „град Айтос“

(б1) „над Айтос“

Двата изречи принадлежат към българския ортографичен език (изразите от ортографичния език поставям в кавички), всеки от тях се състои от по две ортографични думи. Ако не се отчита нормата им за изговор (ортоепичната им), те могат да бъдат трансформирани в следните фонетично записани изрази:

(a1.1) [гр̩ат̩ айтос̩]

(б1.1) [над̩ айтос̩]

(a1.2) [гр̩ад̩ айтос̩]

(б1.2) [нат̩ айтос̩]

Фонетичният запис посочва еднозначно как да бъде прочетен съответният текст. Ортоепични са изразите (a1.1) и (б1.1); изразът (a1.2) сочи изговор, характерен за преходните български говори, изразът (б1.2) е свръхстарателен (или диалектен, среща се в източни говори). Българските народни говори не съдържат гранични сигнали между фонологичните думи. В ортоепичния български език обаче активно функционира такъв сигнал. Това налага да разгледаме отношението между фонетична и фонологична дума в българския книжовен (ортоепичен) език.

Понятието фонетична дума на българския ортоепичен език не е формулирано строго. Обикновено се дава следното определение: фонетичните думи са „звукови съчетания, които се изговарят с едно ударение, с един импулс“. Това определение дава възможност напр. изразът „Той не може без Айтос“, който съдържа три ударения (акцентуваности), да бъде делен по няколко начина [т̩ойне-м̩ожебез-айтос̩], [т̩ой-не-м̩оже-безайтос̩], [т̩ой-не-м̩ожебез-айтос̩], [т̩ой-не-м̩о-жебезайтос̩], [т̩ойне-м̩о-жебезайтос̩] и т. н. Примерите показват, че на фонетичното равнище можем да отчитаме само броя на „импулсите“ в даден израз, но не е възможно да се дефинира еднозначно понятие за фонетични думи в него. Впрочем едва ли е нужно да се стремим към такава дефиниция.

От всичко това следва обаче, че в рамките на фонетичната фраза (текстът между две паузи) фонетичният запис би трябвало да представлява *scriptura scriptura* (в диалектологическата практика изделяме за прегледност и по навик „фонетични думи“, т. е. привеждаме текста в съответствие с ортографичния език). Фонологичната фраза (текстът между две паузи) обаче се дели на фонологични думи.

Фонологичната дума може да бъде дефинирана еднозначно въз основа и само въз основа на граничните сигнали и с привеждане на изразите, лишени от такива сигнали, в съответствие с добитите сегменти. Естествено, тук не може да бъде избягнато позоваването на морфологията (и следователно — на семантиката на текста).

Да се върнем към примерите (a1.1) и (б1.1). Очевидно, в двата случая наблюдаваме различно поведение на изразите, предлагащи общата

част (/айтос/); ортоепичните правила, които превеждат (a1) в (a1.1) и съотв. (be/) в (b1.1) са различни. Ортографичният запис в (a1) и (b1) съдържа информация за морфологичната структура на изразите, информация, която иначе можем да извлечем само посредством сравнение на (a1.1) и (b1.1) с други изрази от фонологичния запис, напр.:

(a2) /градовѐ/

(b2) /надигравам/

Ние възприемаме появата на фонемата (т) вместо фонемата (д) в дадена аломорфа като граничен сигнал на фонологична дума, затова във фонологичния запис ще поддържаме едно постоянно написание на изрече-та /грàт/ — със шпация след него:

(a1.3) /грàт айтос/.

Тъй като при съпоставката на изрече-та „над Айтос“ с „надигравам“ не откриваме аналогично редуване, т. е. граничният сигнал липсва, би следвало фонологично той да бъде изписан без шпация и така ще трябва да се постъпва с всички предлози и проклитики:

(b1.3) /надайтос/.

Тук няма да изброявам поотделно всички правила за построяване на фонологичния запис въз основа на морфологични (и евентуално словоредни) процедури. Достатъчно е посочването на основния принцип. От казаното обаче личи зависимостта на явленияето „фонологична дума“ от ортографията. Без съмнение, в българския ортоепичен език именно ортографията поддържа граничния сигнал — поява на несонорна вместо (очаквана?) сонорна консонантна фонема пред вокална фонема. Оттук невъзможността да се построи фонологичен запис на ортоепичната българска реч, без да се прибегне до морфологична информация.

За краткото формулиране на фонологичните правила ще е нужно да дефинираме понятията начало, среда и край на фонологична дума. Под начало на фонологична дума ще разбирате първата, под край — последната фонема на фонологичната дума, а под среда — текстът, разположен между тях. Аналогични са дефинициите на началото, края и средата на фонологичната фраза, те могат да съвпадат със съответните елементи от фонологичната дума.

Фонологични закони

Фонологичните закони за функционирането на системата в речта могат да се формулират във вид на ограничителни правила.

(А) *Ограничение на сонорността (звучността)*

Правило (A1). Консонантният край на фонологичната дума не може да бъде сонорна (звучна) фонема, ако не е последвана от сонорна неликвидна консонантна фонема с по-малка честота от съответната ѝ несонорна.

Правило (A2). В средата и началото на фонологична дума несонорните неликвидни консонантни фонемите не могат да бъдат предхождани от сонорни неликвидни консонантни фонемите.

Правило (A3). В средата и началото на фонологична дума сонорните неликвидни консонантни фонемите с честоти, по-малки от честотите на съответните им несонорни, не могат да бъдат предхождани от несонорни неликвидни консонантни фонемите.

(Б) *Ограничение на дизонорността*

Правило (B1). Консонантният край на фонологичната дума не може да бъде дизонорна консонантна фонема.

Правило (Б2). Недиезна консонантна фонема не може да бъде предложена от диезна консонантна фонема.

Правило (Б3). Пред ярка вокална фонема не може да стои диезна некомпактна или недиезна компактна консонантна фонема.

(В) *Ограничения на неликвидността*

Правило (В). Пред консонантен ликвиден край на фонологична дума не може да стои неликвидна консонантна фонема.

(Г) *Ограничения на фонемността*

Правило (Г 1). Между две оклузивни фонемни не може да стои оклузивна фонема.

Правило (Г2). В границите на фонологичната дума между съчетание от фрикативна и оклузивна фонема и оклузивна фонема не може да стои консонантна фонема.

(Д) *Ограничение на повтаряемостта*

Правило (Д1). Консонантният край на фонологична дума не може да бъде предложен от идентична с него фонема.

Правило (Д2). В съседство с оклузивна фонема не могат да стоят две или повече идентични помежду си консонантни фонемни.

(Е) *Ограничение на вокалността*

Правило (Е). В съседство с акцентуван вокал вокалните неакцентувани фонемни са ирелевантни към признака вокалност.

Коментар на правилата

Възможно е (и желателно е) по-внимателният преглед на ортоепичната българска реч да доведе до по-строги формулировки, а също така и до формулировката на някои допълнителни правила. Тъй като настоящата работа си поставя по-скоро методологически задачи, тя не претендира за изчерпателност.

Общото за всички правила е, че те са формулирани като безизключителни закони (правила). Това, в известен смисъл, усложнява някои формулировки (напр. (А1) и (А3)). Като цяло описанието е по-просто от класическото.

Податливостта на каквато и да е безизключителна формулировка е единственото ни основание да отнесем даден закон (съотв. правило) към съвременните (синхронните), а не към т. нар. исторически закони.

Нарочно са избягнати изрази като „преминава в...“, „явява се вместо...“, „изговаря се вместо...“ и под., за да се постигне и синхронен, и фонологически аспект. Ограничението на даден признак означава, че в дадения контекст е недопустим клас аломорфи, който би внесъл този признак. Така напр. изразът (зъб меболи) е неправилен израз (не принадлежи към фонологичния запис на българската ортоепична реч), защото нарушава правило (А1); правилният израз трябва да съдържа вместо аломорфата (зъб) аломорфата (зъп): (зъп меболи). С други думи, правилата предполагат морфологията на езика да бъде описана така, че да разполага с готови списъци на аломорфите за всяка морфема и с фонологична класификация на аломорфите (напр. клас на аломорфите със сонорен край и клас на аломорфите с несонорен край) и ако даден клас е ограничен от някое правило в даден контекст, в този контекст следва да се употреби аломорфа от противоположния клас.

Статистическият момент във формулировката на правило (А1) и (А3) представлява корекция, която трансформира познатия ни закон за „обеззвучаването на звучните“ в безизключителен закон. Не съществува обаче възможност за такава корекция на правилата за т. нар. „преглас я — е“ или за „евфоничното премияване на ликвидите“; техните изключения са много на брой и не се обединяват от някакъв вероятностен принцип (това не се отнася за много от българските говори!), затова и тези закони е логично да бъдат отнесени към историческите.

Правило (А1) и (А3) предвиждат разделяне на сонорните неликвидни фонемни на два класа съобразно с тяхната вероятност. Това е необходимо, за да бъде дефинирано като закономерно поведението на несонорните консонанти пред /в/ и /в'/, описвано обикновено като изключение от закона. Защото пред /в/ спокойно могат да стоят и сонорни, и несонорни неликвидни фонемни: правилно е и /зв'ар/, /зв'я/, и /св'ой/, /свирка/, /стадл/. Не бива да търсим обяснение за това свойство на /в/ в историята на езика (има опити то да се обяснява с бившата билабиалност на /в/); това би значело да допуснем организмичен момент в лингвистиката. Приемливо ми се вижда обяснението на Трубецкой за аналогично явление в руски. Трубецкой дава следната фонологическа редакция на организмично формулирания закон на Ципф: „(...) от двата члена на привативната опозиция немаркираният член в свързана реч се среща по-често, отколкото маркираният“¹ и сочи по-нататък: „(...) фонемата /в/ оказва на другите шумни съвсем не това действие, което оказва немаркираният член на корелацията звучност. С това е свързано обстоятелството, че фонемата /в/ се среща примерно четири пъти по-често, отколкото /ф/, докато в другите членове на разглежданата корелация звучната фонема се среща примерно три пъти по-рядко, отколкото глухата“².

Аналогично е положението в българския книжовен език: немаркираните членове на корелацията сонорност (звучност) при неликвидните (т. е. шумовите) консонантни фонемни са по правило значително по-чести от съответните им маркирани: /п/:/б/ = 2,78:1,44; /т/:/д/ = 7,95:2,95; /к/:/г/ = 3,43:1,26; /ц/:/ч/ = 0,58:0,20 000; /щ/:/ж/ = 1,56:0,60; /ч/:/щ/ = 1,29:0,01; /с/:/з/ = 5,45:0,02. Единствено изключение прави отношението /ф/:/в/ = 0,80:4,08. Разбира се, тази вероятностна характеристика има свое историческо обяснение (късната поява на /ф/ и съответно — късното стабилизиране на опозицията /ф/ — /в/). Но не бившата билабиалност е причина за особеното поведение на тази опозиция, а нейните актуални вероятностни свойства, защото системата, в която функционира, е семантическа, а не биологическа.

Правило (А1) обхваща случаи като /грат никопол/, /грат варна/, /грат милано/, /грат рим/, /грат р'азан/, /грат иамбол/, /грат ланпцик/ и пр. Както беше уговорено по-горе, предлозите са част от фонологична дума, следователно във фонологическия запис ще имаме: /безмито/, /надвормата/, /вдждето/, /вносйлката/, /вл'обфта/, /изидденето/ и пр., аналогично с представките, срв.: /безмитоф/, /наднормен/, /вл'ок/, /вддсен/, /вл'убей/, /изидден/ и пр.

Случаят с предлога „в (във)“ е по-особен, но и той е взет под внимание. Поради семантико-функционалната дивергенция между представки

¹ Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, Москва, 1960, стр. 292.

² Пак там.

и предлози е станало възможно „представителната“ („речниковата“) аломорфа на този предлог (принадлежаща към класа на аломорфите с несонорен край), да се различава от „представителната“ аломорфа на съответната представка (принадлежаща към класа на аломорфите със сонорен край); т. с. имаме представка {в} = (в-, въ-, ф-), от която се произвеждат изрази като /видсен/, /въставам/, но: /фкопавам/, срв. правило (А2), и предлог {ф} = (ф, въф, в), от който се произвеждат изрази като /фокото/, /фиабълката/, /фморето/, /фиебето/, /фреката/, /фр'апата/ и т. н., но: /възбъ/, вж. правило (А3).

Правила (Б1), (Б2) и (Б3) не внасят нищо съществено ново по отношение на съответните класически правила. Правило (Б3) внася по-голяма строгост на ортоепичната норма (сочи като неправилни изрази като /н'йва/, /ки'йга/, дава възможност да се говори за фоностилистически варианти на консонантните фонемни пред ярки вокални фонемни).

Правило (В) има пред вид случаи като /теагър/, /патрокал/, /сартар/, /социализам/, когато пред ликвидния край на фонологична дума е задължителна употребата на /а/ (вметнато „ъ“), признава за правилни изрази като /напалм/, /жанр/.

Правило (Г1), (Г2), (Д1) и (Д2) предполагат разбиване на аломорфите на два класа: класа на съкратените и клас на несъкратените аломорфи, напр. морфемата { -ск- } ще има несъкратена аломорфа < -ск- > (в изрази като /илинденски/, /варненски/, /сёлски/, /турски/) и съкратена аломорфа < -к- > (в изрази като /кофражйстка/, /годечки/, /фашийски/). Морфемата {ношт} има несъкратена аломорфа {ношт} (в израза /ноштен/) и съкратена аломорфа {нош-} (в израза /ноштà/, срв. обаче с /пролет/ — /пролетта/; и в двата случая морфемната граница е пред членната морфема <-та>).

Правило (Д1) може да изглежда лишено от смисъл за българския език, но то урежда в същност ортоепията на трансфонологизуваните имена, срв. /шмйт/ — /шмйтгоф/, което следва от написанието „Шмидт“ — „Шмидтов“.

Най-голямо внимание и сериозна по-нататъшна разработка изискват положенията, свързани с правило (Е). На пръв поглед то като че ли влиза в противоречие с класическите описания на съвременната българска ортоепия. В същност то е в най-тясна връзка със структуралните принципи на теоретическите основи, които я обуславят. Ако приемем като необходимост диференциалните признаци на системата да бъдат същевременно и корелативни признаци (това са съображенията ни да включим в нея фонемите /ф/, /s/, /s', /г/, /к', /x'), тогава и признаците, които определят отношението на звука [й] и останалите елементи от системата, също така би трябвало да бъдат корелативни. Това значи, че поведението на всички неакцентуванни вокали в описаната от правило (Е) позиция трябва да бъде сходно.

И наистина, теорията би трябвало да даде отговор на следния въпрос: ако в така изградената система се противопоставят по признака вокалност (консонантност-неконсонантност) фонемите /и/ и /й/*, (образувайки привативна опозиция), защо на неакцентуванните фонемни /о/, /е/, /а/ също така не намираме съответствия в консонантни фонемни /ó/*, /è/* и /ä/*? Допуснем ли правомерността на /й/*, в модела автоматически се откриват свободни клетки за останалите три консонантни фонемни.

Фактът, че въпросът не е бивал поставен така, с напълно зависим от ефекта на ортографията. Но това не значи, че не е имало тенденции към подобно разглеждане на нещата. Така напр. Ст. Стойков не без основане говори за „консонантно *й*“ в българската книжовна система, а също така — за неистински двугласни (неистински дифтонги)¹.

Изградим ли правилно фонологичен модел на двойката /*й*/* — /*о*/* (т. е. „консонант *й*“ — „консонантно *о*“), които биха образували еквиполентна опозиция, в модела с още по-голяма очевидност се налага да бъдат включени /*ѐ*/* и /*а*/*, които напълно симетрично на /*й*/* — /*о*/* образуват също така еквиполентна опозиция.

Там, където ортографията е последователна (написанието на изрази с фонемите /*а*/, /*е*/, /*о*/ в непосредствено съседство с акцентуван вокал, срв. „пее“, „наука“, „пауза“, „воал“, „реален“, „съавтор“) се вижда ясно, че нямаме основание да говорим за фонологическо противопоставяне на [а] и [ѐ], [е] и [ѐ], [о] и [ѐ]. В живата реч може да се наблюдава често консонантен изговор на неакцентуваните вокали обаче: [пѐе] и [пѐѐ]; [наука] и [нѐўка]; [паўза], [пѐўза] и [пѐѐза]; [воал], [вѐал] и [вѐўал], [реален] и [рѐален], [сѐафтор] [саафтор] и [сѐафтор]. Правилният фонологичен запис на посочените примери е /пѐе/, /наўка/, /пѐўза/, /воал/, /реален/, /саафтор/. От всичко казано дотук обаче следва онова, което искаме да докажем — че в модела се налага „консонантът *й*“ (*й*) да бъде разглеждан като позиционен вариант (алофона) на неакцентуваната фонема /*и*/.

Впрочем, ортографията е последователна само там, където нейната традиция е достатъчно твърда, например в случаи като „майка“, „издайник“ и под. Колебания и спорове е имало в случаи като „воин“ и „войн“, „Каин“ и „Кайн“, „тайнствен“ и „тайнствен“ (да не смесваме с архаизма: „тайнствец“) и др. Аналогично е положението, когато /*и*/ участва във възходящ неистински дифтонг, срв. „ясен“, „йерей“, „Йосиф“, „Уилям“, „уиски“ и пр.

Разглеждането на [й] като алофона на /*и*/ не изключва от ортоепическо гледище да се поставят фоностилистически изисквания за изговор [й] във всички случаи, когато в графиката намираме буква „й“, и изговор [и] във всички случаи, когато в графиката намираме буквата „и“. Но изпълнителят на тези изисквания може да се ръководи не от фонологическата структура на езика си, а само от ортографичния текст и това е единствената негова възможност.

Смятам, че до-нататъшната разработка на проблемите, засегнати в настоящата работа, трябва да продължи. Тя трябва да бъде опряна на научните ни традиции и да подложи на внимателна инструментална и акцентна проверка всеки отделен пункт.

¹ Ст. Стойков, Увод в българската фонетика, София, 1961, стр. 131—132.

ФОНОЛОГИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЕЗЗВУЧНИТЕ СЪГЛАСНИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Борис Симеонов

Беззвучните съгласни, означавани във фонологията като несонорни консонанти, в съвременния български книжовен език досега не са били предмет на специално изследване. Не ни е известно за сега подобно изследване върху тия фонемни и в сродните славянски езици, освен спорядично и отделно за П, Т, К, за К, Х, за Ц, Ч, Ш, за Ф и т. н.

Неотдавна О. С. Широков направи на няколко пъти последователни опити да интерпретира във фонологично отношение „систему глухого консонантизма балканских языков“, и то преди всичко по материали от албански и гръцки диалекти¹.

Но опитите на О. Широков за нас нямат особено значение, тъй като той, според нас, е разширил твърде много съдържанието на частичната употреба на термина „система“ и поради това и премного е надценил възможностите за фонологичната интерпретация на непълни системи като симетрично пълни и кореспондентни. Тия въпроси са по-подробно разглеждани в нашата рецензия за неговите работи и поради това за сега трябва да се задоволим с най-обща преценка на посочената теза. Широков, както посочихме, разглежда несонорните консонантни фонемни членове на една самостоятелна симетрично-пълна система, които са взаимно зависими и взаимно обусловени и независими от консонантната система на балканските езици. В този смисъл той е надценил възможностите за „система на глухия консонантизм“. Изразено строго фонологично, следва да не се забравя, че несонорните консонанти са обусловени повече от своите сонорни корелати. Наличието или отсъствието на една несонорна консонантна фонема, нейната устойчивост и симетричност в системата е в голяма зависимост от наличието и отсъствието на сонорни

¹ О. С. Широков, Фонематическая система глухих согласных в древнегреческом и новогреческом языках, Третья всесоюзная конференция по вопросам классической филологии, Тезисы докладов, Киев, 1966, стр. 30—32; Фонологические сходения балканских языков (на материале глухого консонантизма греческих и албанских диалектов, Первый конгресс балканских исследований, Сообщения советской делегации, Москва, 1966; Методика фонологического описания в диахронии, Минск, 1967; Развитие системы глухого консонантизма в новогреческих и албанских диалектах, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва, 1967.

консонантни фонемите, от тяхната дистрибуция и фреквенция, от тяхната съдба и тенденции за изменение и т. н. Да се пренебрегнат тях основни взаимовръзки между сонори и несонори в консонантната система означава предварително да се предопределят снижени, непълни, а твърде често и погрешни резултати от изследванията. Несонорите не могат да бъдат разглеждани като напълно изолирана и самостоятелна система. Строго казано, те не образуват сами система. Те са част от системата или по-точно нейна йерархично подчинена система. Понеже и тези мисли по-подробно ние разглеждаме и в други две наши работи¹, то тук се спираме само на общия извод. Предлаганите от Широков концепции, резултати и методи не биха могли да ни бъдат в услуга при нашия опит за фонологична интерпретация на несонорите в българския език. Не бихме могли да се възползваме и от методологията на В. Иванов², тъй като той рядко излиза извън определените от Н. С. Трубецкой параметри в тях случаи и спира просто при характеристиката на консонантите „насред пътя“.

Несонорните консонантни фонемите в съвременния български книжовен език не са били предмет на специално изследване и от гледна точка на традиционното класическо синхронично и диахронично описание. Това, което в общи учебници и ръководства се предава за тях, е далеч недостатъчно, за да бъде разбрана тяхната обща специфична същност, техните дистрибутивни и конститутивни признаци, техните основни и допълнителни взаимоотношения и съотношения и т. н. И друг път сме посочвали³, че многопризначният табличен метод за характеристика на консонантите и представянето им като система е по същество несъдържателен и нецелесъобразен. Типичен пример в това отношение е предадената по инерция таблица в учебника на Ст. Стоянов⁴, която в края на краищата не дава нито ново, нито достатъчно старо, тъй като неговата таблица, която, макар и да оперира с 15 признака, не прави разграничение между фонемите като *з, ж, р, л*, между *ц* и *ч*, *б* и *м*, *д* и *н*, *с* и *ш*, *дж* и *дз* и др. Според таблицата тези звукове притежават по 15 едни и същи важни и основни признаци и въпреки това остават тъждествени. Или с други думи казано, 15-те признака, колкото и да са „съществени“, не са достатъчни, за да разграничават *з, ж, р* и *л* една от друга. Следователно или признаците не са съществени, важни и основни, или табличният метод е негоден за характеризиране на консонантните фонемите. Според нас еднакво вярно е и едното, и другото.

За да избегне тях трудности на стария табличен метод, Ст. Стойков увеличава признаците на 30 в последната си работа⁵. Но не е възможно, нито е допустимо една консонантна фонема да притежава 30 разграничителни и конститутивни признаци.

Не е достатъчно и простото им изброяване, взети като набор на звукове или като линейно азбучен ред, макар и то често пъти да е придру-

¹ Фонологичната система на каракачанския диалект от Берковица и Вършец; Опит за фонологична интерпретация на българската консонантна система; Фонологичен поглед върху българската консонантна система (под печат).

² В. В. Иванов, Историческая фонология русского языка, Москва, 1968.

³ Б. Симеонов, Опит за фонологична интерпретация.

⁴ Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 58.

⁵ Ст. Стойков, Увод във фонетиката на българския език, 1966, стр. 136.

жено с понятието „система“. Например, че системата на беззвучните *п, ф, т, с, ш, ж, х, ц, ч* и др. (?)¹ се намира в чифтно съотношение със звучните² и т. н., а в същност се предава само тяхната артикулационна и акустична характеристика.

Според нас употребата на понятието „система“ е премного широко. Често пъти то е само споменато, без да се посочва почти нищо системно в разглежданата материя, свежда се просто до празен узуално-словесен израз без каквото и да е реално съдържание. А понятието „система“ задължава. Посочим ли, че нещо влиза в системата, ние сме задължени да го разгледаме като елемент на системата. Посочим ли, че нещо с нещо друго и трето образува система, ние сме задължени да ги разгледаме в определените параметри на тази система. А това означава да намерим мястото на посочения от нас елемент, да разкрием неговите главни връзки, черти и отношения с другите елементи на системата, това означава още, че характеристиката на елемента не ще бъде нито еднопосочна и еднопризначна, нито многопризначна и таблична, при която признаците са наистина случаен набор. Характеристиката на елемента ще се определя от мястото, което той заема в системата. Мястото на елемента в нея определя и броя, и качеството на неговите признаци и неговите отношения, които от своя страна не са многочислени, нито случайни, а са функционално зависими от системата. Те в същност са нейни функции. И ако този елемент е една фонема, то това означава, че той също както един химичен елемент от Менделеевата система получава характеристиката си в разграничителни признаци от мястото, което заема в своята фонемна система. Следователно ние можем за момент да отделим фонемата от системата като единица, но без нейните стойности, които я предоставят като елемент на системата, т. е. ние, ако искаме да охарактеризираме пълно и вярно една фонема, трябва винаги да я разгледаме като елемент на системата, като част от системата. Забравим ли това, нашето разглеждане ще бъде едностранчиво, непълно, а често пъти и несъществено, нецелесъобразно и заедно с това и левярно. Ето защо не можем да си служим с термина „система“ при несонорите и заедно с това да ги представяме в линейно азбучен или табличен вид — *к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш*, както това правят някои наши автори.

Следователно несонорите консонантни фонемни в съвременния български език, а така също и на всеки друг балкански или славянски език, са част от неговата консонантна система. Те, като несонори, имат общи особености, които ги характеризират било като цяло, било поотделно и заедно с това общо ги отделят и противопоставят на сонорите. Ето защо тяхното самостоятелно разглеждане означава за момент да елиминираме връзките, които съществуват между несонори и сонори, т. е. *п — б, т — д, ц — дз, ч — дж* и *к — г*, от една страна, и *ф — в, с — з, ш — ж*, от друга. Но тъй като мястото на несонорите в цялостната консонантна система разглеждаме в друга наша статия, то тук досега ще направим опит да ги интерпретираме във фонологично отношение и доколкото е

¹ Ст. Стойков, Увод в българската фонетика, I изд., София, 1955, стр. 57; II изд., 1961, стр. 84; III изд., 1966, стр. 89.

² Ст. Стойков, съответно II изд., стр. 85, III изд., стр. 90; Ст. Стойков, пос. съч., стр. 51, е само леко преразказал Ст. Стойков и неговата „заслуга“ се състои само в замената на линейния ред с двуредна таблица.

възможно самостоятелно като една йерархично подчинена и заедно с това основна подсистема в нея.

И така, несонорите *П, Т, К, Ц, Ч, С, Ш, Ф, Х* не са просто своеобразен набор от звукове, един свободно избран ред. Тези звукове, както посочихме вече, влизат в консонантната система на съвременния български книжовен език и са част от нея. Тъй като между тях има нещо общо, което ги отделя и противопоставя на другите консонанти, то това именно общо ги свързва и разпределя в една вторична и подчинена система, макар и тя да е неразривна и неделима част от цялостната консонантна система на езика. Включването им в подобна система ни задължава да разкрием отношенията, върху които тя е изградена, а също така и първичните и вторичните конститутивно-разграничителни признаци¹, които несонорите поотделно и като цяло притежават.

Съобразно тях именно конститутивно-разграничителни признаци те най-напред се разбиват или по-скоро образуват две основни подгрупи — експлозивни *П, Т, К, Ц* и *Ч* и неексплозивни *Ф, С, Ш* и *Х*.

Разграничението между тях две групи е присъствието или отсъствието на признака експлозивност. Следователно *П, Т, К, Ц* и *Ч* са експлозивни, тъй като той е техен конститутивен признак и освен това е в повече при тях, докато в другата група (*ф, с, ш, х*) той отсъства. Така ние можем да определим първата като маркирана по отношение на втората. Напр. *К—Х, Ч—Ш* и *Ц—С*. Съотношението между тях обаче на пръв поглед не е строго бинарно² и симетрично, тъй като на *П* и *Т* съответства само една фонема от другата група на неексплозивите — *Ф*, т. е. експлозивите са 5, а неексплозивите — 4. В групата на експлозивните първични фонемите, унаследени още от индоевропейско време, са *П, Т, К*, а другите две са вторични — *Ц* и *Ч*. В индоевропейско време *Р, Т, К* са имали точни корелати според този признак *p^h, t^h, k^h*, но корелацията впоследствие е изменена по различен начин в индоевропейските езици в резултат на деаспирацията. В гръцки език например при несонорите тя се е запазила *π—φ, τ—θ, κ—χ*, докато в славянските езици *р* и *т* са загубили своите корелати, а позиционните палатални варианти на *К* са фонематизирани и преобразувани в *č* и *č* (*ц, ч*). Ето защо можем с основание да твърдим, че системата на несонорите, доколкото може да бъде разглеждана като самостоятелна система, в български език е основно преустроена.

На мястото на изчезналите опоненти на *р* и *т* под влияние на системите са съседни индоевропейски езици и съобразно изискванията на системата на българския език се появява нова фонема *f* (*ф*), която поема техните функции и корелации поради своя междинен сериен характер. Така сред неексплозивите на мястото на *ph* и *th* се появява една единствена фонема *f*, която наред с *S* (*с*) и *h* (*х*) и нейния палатализуван и фонематизиран резултат *š* (*ш*) образува опозитивния ред спрямо експлозивите. В този състав системата на несонорните консонанти в български език съществува вече в неизменен вид от около 15 века насам, тъй като

¹ В. В. Иванов, пос. съч., стр. 18—37.

² Споделяме напълно резервите на В. Иванов, пос. съч., стр. 5—18, към бинарната теория на Якобсон, но сме на мнение, че в основата на корелациите във фонемната система лежи двустранната опозиция.

вторичната промяна на палаталния позиционен вариант на *h* в *s* (*x* в *c*) не се отразява върху структурата, състава и съотношенията в нея.

Както посочихме вече, фонемите в системата на несонорите се групират в два корелативни реда според присъствието или отсъствието на разграничителния признак експлозивност.

По този начин експлозивите са представени от следните фонемни, като към първичните *p*, *t*, *k* са добавени *č* и *ć* (*ц* и *ч*) и съобразно естествената последователност в артикулирането на сериите те образуват следния петчленен корелативен ред

K—Ч—Ц—Т—П / или *П—Т—Ц—Ч—K*

Първият член на реда е от серията¹ на веларите, т. е. най-задно утленените консонанти в нашия език, поради това неговият разграничителен признак е сериен по отношение на фонемата от съседната му серия — *Ч* и образува с нея двучленна корелация *K—Ч*. Тъй като първичните палатални позиционни варианти на *K* са фонематизирани именно в *Ч* и *Ц*, то корелацията *K:Ч* е изявена само в непалатален фонеморед на домашни и чужди думи, като: *кудя:чудя*, *кука:чука*, *кумя:чумя*, *копка:чопка* и др.

Вторият член е от серията на палаталите² — *Ч*, чийто сериен признак палаталност е обусловен исторически, акустически и артикулационно и с негова помощ той влиза в двустранна биномна корелация *K—Ч* и *Ч—Ц*.

Появяването на корелацията *Ч—K* във фонеморед на думите е посочена вече при първия член на реда, а корелацията *Ч—Ц*, макар и вторична, показва вече сравнително висока фреквентност във фонеморед: *цуня:цуня*, *цеп:цеп*, *чар:цар*, *чакам:цакам*, *чапам:цапам* и др.

Третият член на реда е от серията на сибилантите — *Ц*, и двата члена *Ч* и *Ц* са исторически продукт на фонематизацията на палатални варианти на *K*, поради което те помежду си се намират в съотношение на допълнителна дистрибуция, която е определена вторично във фонеморед на думите в български език. Фонемата *Ц* влиза също в двустранна биномна корелация на реда, като представител на вторична междинна серия *Ч—Ц* и *Ц—Т*.

Изявяването на корелацията *Ц:Ч* беше вече посочено при *Ч:Ц*, а корелацията *Ц:Т*, исторически късна, вторична — между първичен и вторичен член на реда може да бъде представена със следните думи: *цяло:тяло*, *цопна:топна*, *цепка:тепка*, *цена:тена*, *цел:тел* и др.

Четвъртият член е от серията на денталите *Т*, които по подобие на другите като представител на междинна серия влиза в двустранна биномна корелация *Ц—Т* и *Т—П*. По същество корелациите на *Ч*, *Ц* и *Т* са тричленни като вътрешни членове на фонемния ред. Корелацията между *Т—Ц* във фонемната структура на думите е посочена при *Ц:Т*. Изявяването на корелацията *Т:П* е първично и се среща при основни думи като *тесен:песен*, *так:пак*, *тилен:пилен*, *тръскам:пръскам*, *тръсна:пръсна*, *тръст:пръст* и др.

Петият³ и последен член на реда е лабиалът *П*. Поради това той влиза само в една биномна корелация на реда *Т:П*. Като член на пър-

¹ Терминът „серија“ в нашето схващане има строго определено съдържание. За повече подробности по този въпрос вж. Б. Симеонов, Опит за фонологична интерпретация на българската консонантна система (под печат).

² Пак там.

³ За броя на сериите в нашия език и повече аргументи и мотиви в тази насока вж. пак там.

вична серия фонемата *П* е отразена по-ярко с този си корелативен признак във фонеморедата на българските думи.

Единствената корелация на *П* в реда с *Т* е посочена по-горе при характеристиката на *П*.

Опозитивният ред на експлозивите, т. е. редът на неексплозивите, за разлика от първия, е четиричленен и в резултат на постепенното му историческо оформяне е придобил в съвременния български език следния вид: *Х—Ш—С—Ф* или обратно изразен *Ф—С—Ш—Х*.

Първият му член съобразно движението на звукообразуващата го вълна е веларът *Х*. Той е първичен и в серийно отношение влиза в двучленна корелация само с представителя на палаталната серия от този ред — *Ш*. Въпреки че корелацията между *Х:Ш* е вторична и само в непалатални позиции, все пак тя е изявена във фонеморедата на редица думи като *капка: шапка, хума: шума, хал: шал, хукна: шукна, хоп—шоп* и др.

Вторият член съобразно структурата на системата е палаталът *Ш*, който е исторически резултат от фонематизирането на палаталния вариант на *Х*. Поради това корелацията *Ш—Х* в първични опозиции при фонеморедата на българските думи не е ярко изявена. *Ш* е вътрешен член на реда и влиза още в корелация със *С* (*Ш—С*), която също така е вторична. Тя е представена във фонеморедата на редица думи и като съотношение между първичен и вторичен независим член от реда е изявена и в палатални позиции като *ширя: сиря, шилен: силен, шега: сега, шума: сума, шурна: сурна, шок: сок* и др.

Третият редовен и съобразен със структурата на системата член е *С*, който е наследник на старо индоевропейско *S*, на фонематизирания палатален вариант на и. е. *К* и също така на фонематизирания палатален вариант на праславянско *h* (*x*). Фонематизацията на палатално *h* в *S* от гледна точка на съвременната система структурно е мотивирана, а фонематизацията на и. е. *К* в *S* на пръв поглед не е мотивирана, тъй като един експлозив е преминал направо не само в друга серия, но и в друг ред¹. Като вътрешен член на реда *С* влиза в двустранни биномни корелации с *Ш* и *Ф* (*С—Ш* и *С—Ф*), които са изявени в структурния фонеморед на основни и вторични думи в българския език като *син: фин, сея: фея, сорт: форт, суча: фуча* и др.

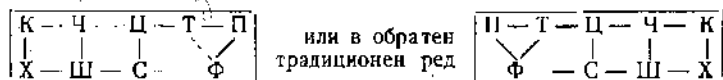
Четвъртият и последен член на този ред е *Ф*. Той, както се посочи по-напред, е вторичен и е възникнал както под влияние на чужди системи (гръцки, балканолатински и др.), така и под въздействието на вътрешни тенденции на фонемната структура на българския език като корелат преди всичко на консонантизираната семивокална фонема *ω* (*в*). Фонемата *Ф*, като крайна в реда, влиза само в една бинарна серийна корелация *Ф—С* или *С—Ф*. Нейната фреквенция и дистрибуция по отношение на *С* в реда са посочени при представянето и изявяването на съответния ѝ кореспондент в системата.

¹ Този въпрос, както и въпросът за фонематизацията на палаталните варианти на *g* (*з*), *z*, *ž* (*з*, *ж*), макар и да е засегнат в нашата статия „Опит за фонологична интерпретация на консонантната система в съвременния български език“, е твърде интересен и ще бъде разгледан обстойно в друга наша работа.

Така двата опозитивни реда, редът на експлозивите и редът на неексплозивите образуват „системата“ на несонорните (беззвучни) консонанти в съвременния български език.

В рамките на консонантната система несонорите в същност не са система, а само вторично и подчинено фонемно поле в нея, представено на общ разграничителен признак несонорност, тъй като доминантното опозитивно поле в нея е полето на експлозивите с негов подчинен корелат полето на неексплозивните¹.

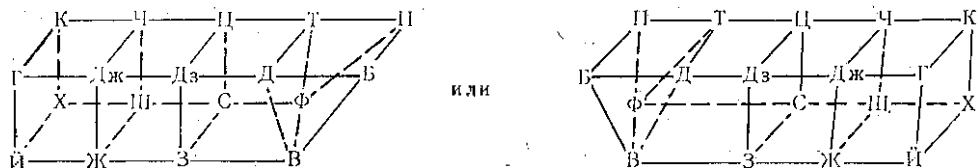
Съобразно с него то, макар и вторично, има следния вид:

Както се вижда и както посочихме по-напред, корелацията между серийните членове в редовете $K—Ч—Ц$ и $Х—Ш—С$ е пълна и симетрична. Тя е изявена във всяка двойка: *кладен : хладен*, *курка : хурка*, *кула : хула*, *кол : хол* и др.; *чест : шест*, *шип : шип*, *чешкам : шушкам*, *чепичка : шепичка* и др. Корелацията между $П—Т$, от една страна, и $Ф$, от друга страна, е непълна и несиметрична за разлика от съотношението между тях два реда в гръцки, албански и каракачански, където то е пълно и симетрично². Поради това и $Ф$ влиза в междинната серия на лабиоденталите — т. е. опозитивно едновременно първично на $П$ и вторично и непълно на $Т$. То е изявено във фонеморедата на многодуми и има сравнително не малка фреквентност.

Например корелацията $Т : Ф$ е честа: *тоничен : фоничен*, *тилен : филилен*, *тинен : финен*, *трасна : фрасна*, *тик : фик*, *тон : фон*, *турна : фурна* и др.; *нея : фея*, *пий : фий*, *пес : фес*, *пуста : фуста*, *пукам : фукам*, *порт : форт* и др. И, не случайно в историята на славянските езици и по-специално на южнославянските езици $Ф$ ³, докато е било несвойствена, чужда

¹ Подробности за термина „фонемно поле“ вж. в нашите статии за „Фонемната система на каракачанския диалект от Берковица и Вършец“ и „Опит за фонологична интерпретация на българската консонантна система“, но тъй като внесохме известни изменения вече в нея, които са разработени и представени по-добре в друга наша работа, под печат в чужбина („Фонологичен поглед върху консонантната система на съвременния български книжовен език“), то тук ще предадем изменената схема, която има следния вид:

² По този въпрос вж. нашата работа „Фонологичната система на каракачански“, а за другите балкански езици „Фонологична интерпретация на консонантните системи в балканските езици“.

³ Срв. по този въпрос и нашата статия за субституцията на гръцкото φ (Ф) в български.

фонема на българската консонантна система, е било субституирано чрез най-близките до него, т. е. чрез фонемата *С* от същия ред (*фтаса* — *ста*), чрез фонемата *в* от друго поле, но все пак от основното поле на неексплозивите (*фенер* — *венер*) и най-рядко чрез фонемата *П*, която е от опозитивното поле на експлозивите. В това отношение същата съдба е имала и има чуждото *th* (*ð*) в заемки и имена като корелат *t* (*T*) в съответните езици. В нашата фонемна система то се субституира и адаптира към нея с помощта на корелативна фонема от *t* (*m*), от ред на друго поле, а в руската — чрез *Ф* (*Федор*, *Уорф*) или *С* — *Уорс*, т. е. чрез корелативни фонемни от същия ред на неексплозивите.

И така според структурално-фонологичното виждане една несонорна, беззвучна консонантна фонема притежава само три дистриктивно-дистрибутивни признаци, които са напълно достатъчни, за да я характеризират и представят както като единица във фонемната система, така и като единица във фонеморедната структура¹ на думата в съвременния български книжовен език. Тези три признака са съответно признакът на серията, признакът на реда и признакът на полето, т. е. основните общи компоненти, които образуват и представят структурата на българската фонемна система. Така например, за да се охарактеризира фонемата *П* или *К*, за да се определи нейното място и нейните отношения, е достатъчно да се определи нейната серия, ред и поле. *П* например е преди всичко лабиал, защото принадлежи на серията на лабиалите за разлика от *Т* — *Ц* — *Ч* — *К*, които са от други серии, *несонор*, защото се отнася към реда на несонорите за разлика от *Б*, който е сонор по този признак и *експлозив*,

защото влиза в полето на експлозивите $\begin{bmatrix} \text{П} & \dots & \text{К} \\ | & & | \\ \text{Б} & \dots & \text{Г} \end{bmatrix}$ за разлика от *Ф*,

който е елемент на полето на неексплозивите $\begin{bmatrix} \text{Ф} & \dots & \text{Х} \\ | & & | \\ \text{В} & \dots & \text{Й} \end{bmatrix}$. Тия три признака са достатъчни, за да предадат съответната нужна и напълно задоволителна характеристика и на фонемата *К*. Тя е *велар*, т. е. елемент на първата серия, а не на палаталната, *несонор*, т. е. принадлежи на реда на несонорите *К* — *Ч* — *Ц* — *Т* — *П*, а не на реда на сонорите *Г* — *Дж* — *Дз* — *Д* — *Б*, и *експлозив*, т. е. тя е част от полето на експлозивите

$\begin{bmatrix} \text{К} & \dots & \text{П} \\ | & & | \\ \text{Г} & \dots & \text{Б} \end{bmatrix}$, а не на полето на неексплозивите $\begin{bmatrix} \text{Х} & \dots & \text{Ф} \\ | & & | \\ \text{Й} & \dots & \text{В} \end{bmatrix}$. По същия начин можем да охарактеризираме фонемите *Ч* и *Ц* или *Ш* и *С*. Фонемата *Ч* е *палатал*, а не *велар* или *сибиант* (алвеол), *несонор*, защото влиза в реда на *К* — *Ч* — *Ц* — *Т* — *П*, а не в реда на *Г* — *Дж* — *Дз* — *Д* — *Б*

¹ Проблемът за фонеморедата и фонемната съчетаемост в структурата на думите в съвременния български книжовен език е твърде интересен и заслужава особено внимание и специално проучване от структурално-фонологична гледна точка. Той ще бъде предмет на друга наша студия.

експлозив, защото е включен в полето на $\begin{array}{|c|c|c|c|} \hline К & Ч & \dots & П \\ \hline Г & Дж & \dots & Б \\ \hline \end{array}$, а не в по

лето на неексплозивите $\begin{array}{|c|c|c|c|} \hline Х & Ш & \dots & Ф \\ \hline Л & Ж & \dots & В \\ \hline \end{array}$. Фонемата Ц е *сбилян* (алвеол),

а не палатал (Ч) или дентал (Д), *несонор*, защото влиза в реда на К—Ч—Ц—Г—П, а не в реда на Г—Дж—Дз—Д—Б, *експлозив*, защото е

елемент на полето $\begin{array}{|c|c|c|c|} \hline К & \dots & Ц & \dots & П \\ \hline Г & \dots & Дз & \dots & Б \\ \hline \end{array}$, а не на полето $\begin{array}{|c|c|c|c|} \hline Х & \dots & С & \dots & Ф \\ \hline Й & \dots & З & \dots & В \\ \hline \end{array}$.

Фонемата С е *сбилян* (алвеол), а не палатал (Ш), защото принадлежи на сбилянната серия, *несонор*, защото е елемент на реда Х—Ш—С—Ф, а не на реда на сонорите Й—Ж—З—В и *неексплозив*, защото е

включен в полето на неексплозивите $\begin{array}{|c|c|c|c|} \hline Х & \dots & С & \dots & Ф \\ \hline Й & \dots & З & \dots & В \\ \hline \end{array}$, а не в полето на

експлозивите $\begin{array}{|c|c|c|c|} \hline К & \dots & Ц & \dots & П \\ \hline Г & \dots & Дз & \dots & Б \\ \hline \end{array}$. Фонемата Х¹ е *велар*, а не палатал,

защото влиза в първичната и изходна серия при консонантите, *несонор*, защото е включен като начален елемент в реда на несонорите Х—Ш—С—Ф, и *неексплозив*, защото не е компонент на полето на експлозивите

$\begin{array}{|c|c|c|c|} \hline К & \dots & П \\ \hline Г & \dots & Б \\ \hline \end{array}$, а на полето $\begin{array}{|c|c|c|c|} \hline Х & \dots & Ф \\ \hline Й & \dots & В \\ \hline \end{array}$.

Следователно напълно излишно е при характеристиката както на беззвучните, така и на всяка друга консонантна фонема въвеждането на признаци, които нямат никакви дистрибутивни параметри, освен параметрите на серията, реда и полето. В този смисъл въведените таблични признаци при характеризирането например на П, Ф, Ш, Т, Х, К, С и др. (т. е. че Т е алвеолна, аласозъбна, с едно учленително място, преградна, устна, езична, предноезична, твърда и т. н.; че П е двуустнена, с едно учленително място, преградна, устна, твърда и т. н.; че Х е меко-небна, проходна, средна, търкава, езична, задноезична, твърда и т. н.; че С е алвеозъбна, с едно учленително място, проходна, средна, твърда, търкава, езична, предноезична и т. н.²) са напълно излишни и ненужни. За тях е достатъчно да бъдат определени само съобразно серията, реда и полето. Например П е *несонор*, *лабиал* и *експлозив*, Х е *несонор*, *велар* и *неексплозив*, С е *несонор*, *сбилян* и *неексплозив*, К е *несонор*, *велар* и *експлозив* и т. н.

¹ Позицията на фонемата Х във фонеморедната структура на българската дума и нейните дистрибутивни признаци заслужават особено внимание и проучване и тя ще бъде предмет на нашата следваща студия.

² Ст. Сърънгов, пос. съч., стр. 58; Ст. Стойков, пос. съч., стр. 136.

МЕЛОДИЯ НА ПРОСТОТО ИЗЯВИТЕЛНО РАЗШИРЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ В БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНА РЕЧ

Мара Георгиева

Въпросът за мелодията на изречението е интересен от теоретично и от практическо гледище. От практическо гледище е особено интересен за езиковеда театрал, защото закономерностите, установени по експериментален път, ще помогнат на актьора да овладее до съвършенство своето най-важно изразно средство — езика.

Специално изследване върху мелодията на простото изявително разширено изречение в български език досега не е публикувано.

По въпросите изобщо на мелодиката на българския език е писано у нас малко. Пръв Ст. Стойков в труда „Български книжовен изговор. Опитно изследване“ (1942 г.) набелязва мелодията на трите основни вида изречения в българския език (изявителни, заповедни и въпросителни) при прости неразширени изречения. В „Увод в българската фонетика“ (1955 г.) Ст. Стойков се спира отново на въпроса за мелодиката на българския език, но по-обобщено, без да привежда нови материали, и отбелязва, че изявителното изречение в български език има низходяща мелодия. В студията „Мелодия на разширените части на изречението в българската литературна и сценическа реч“¹ М. Георгиева проучва мелодията на групата съгласувано определение и определяемо² и доказва по експериментален път, че определението в български език има по-голяма височина и сила от определяемото.

Част от материала, записан на интонограф за споменатата студия, използвавам за работа над настоящата тема³.

При проучване мелодията на простото изявително разширено изречение се спирам на 4 изречения в изговора на трима четци. Изреченията са от разкази на Елин Пелин и са четени в контекст. Това позволява на изпълнителя да вникне в логическото и емоционалното съдържание на материала, което е особено необходимо при проучване мелодията на изречението. Подбирам изречения с различен характер. И тримата четци са хора с езикова култура и с отношение към художествената литература. Това е основание да се смята, че те изразват вярно съдържанието

¹ Вж. Проблеми на сценичната реч, Год. ВИТИЗ, т. 10, София, 1966.

² Вж. По въпроса за мелодиката на българския език. Мелодия на съгласуваното определение и определяемо, Бълг. език, год. XVII, 1967, кн. I, стр. 13—22.

³ Метода на работа излагам подробно в студията „Мелодия на разширените части на изречението в българската литературна и сценическа реч“.

на материала. Въз основа на общото в изговора на тримата четци прави изводи за характерното в мелодията на изречението в българския език, тъй като речта на всяко лице е, от една страна — индивидуално-вариантна, а, от друга, е инвариантна — показва общото за даден език.

Експериментираният материал е следният: *Тогавя старият воденичар се замисли; В тихия вир закряха жаби; Но Сивушка не изправи ваята си глава; Мъка разплакала старческата му душа.*

Проучвам изречения с различно място на логическо ударение. В първото изречение то е на последната дума, във второто — на предпоследната, в третото — на втората дума от началото на изречението, в четвъртото — на първата. Съюзите, частицата за отрицание и предлозите са проклитики и от фонетично гледище представят сричка от следващата дума. Подбирам също изреченията да бъдат с различно място на разширената част. В трето и четвърто изречение разширената част е в края, във второ — в началото, а в първото изречение е в средата. По такъв начин търся значението на логическото ударение и на разширената част за определяне кривата на мелодията на простото изявително разширено изречение в български език.

Анализирам последователно диаграмите на четирите изречения и получавам следните данни за изговора на тримата четци.

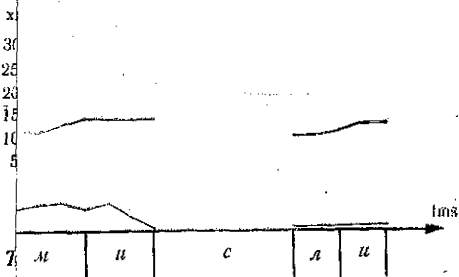
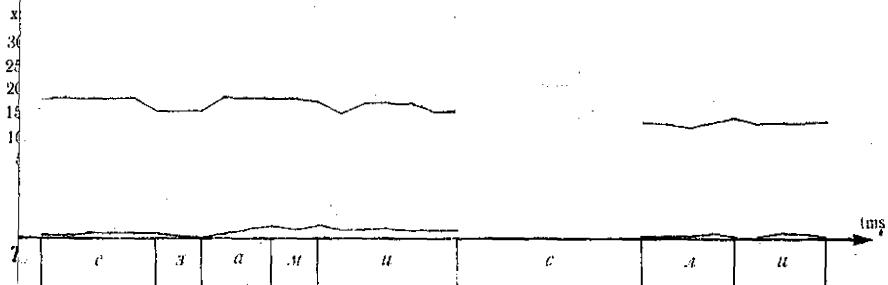
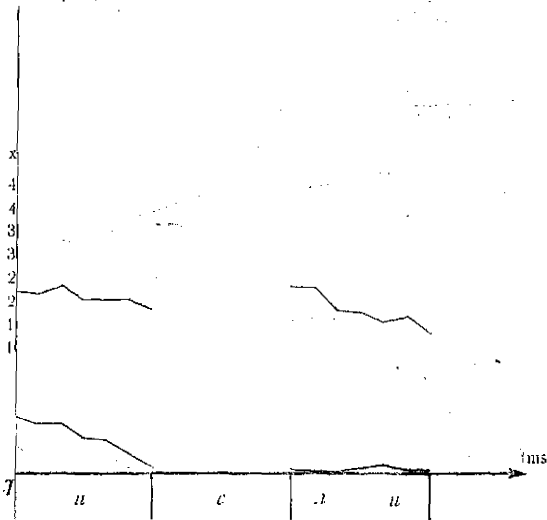
1 изр. *Тогавя старият воденичар се замисли* (вж. I диаграма).

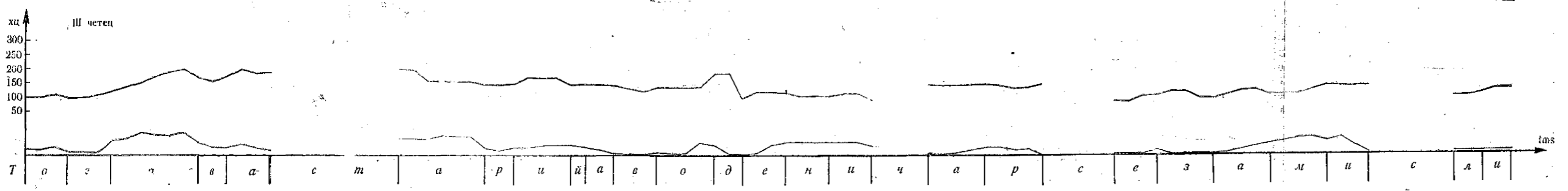
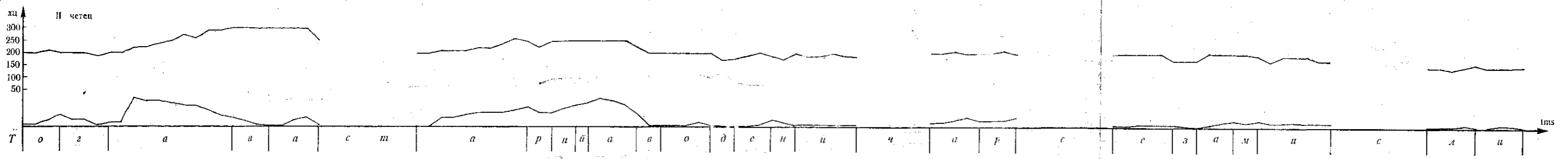
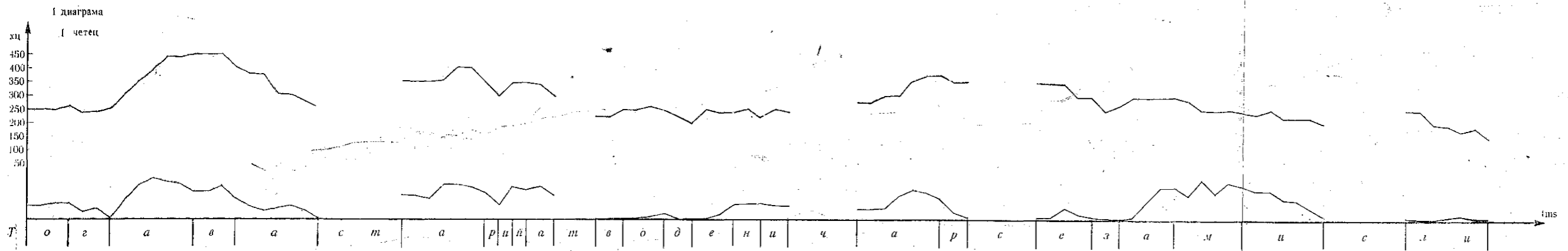
Логическото ударение пада по наблюденията на двамата аудитори в изговора на тримата четци на последната дума. Мелодията на изречението у тримата четци е низходяща.

Първият четец има сопранов глас. Височината на първата ударена сричка в изречението достига до 450 херца, интонацията ѝ е възходяща, силата стига до 15 мм и дължината обхваща 9 кадъра. Изречението започва с височина 250 херца и сила 5 мм. Логическото ударение има височина 300 хц, низходяща интонация, сила 15 мм и дължина 11 кадъра. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото и по-малка от височината и силата на първата ударена сричка. Изречението завършва с низходяща интонация.

Вторият четец има алтов глас. Височината на първата ударена сричка в изречението стига до 300 хц, интонацията ѝ е възходяща, силата — 12 мм, дължината — 14 кадъра. Изречението започва с височина 200 хц и сила 1 мм. Логическото ударение има височина 200 хц, низходяща интонация, сила 3 мм и дължина 8 кадъра. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото. Силата му е равна със силата на първата ударена сричка в изречението. Изречението завършва с равна интонация.

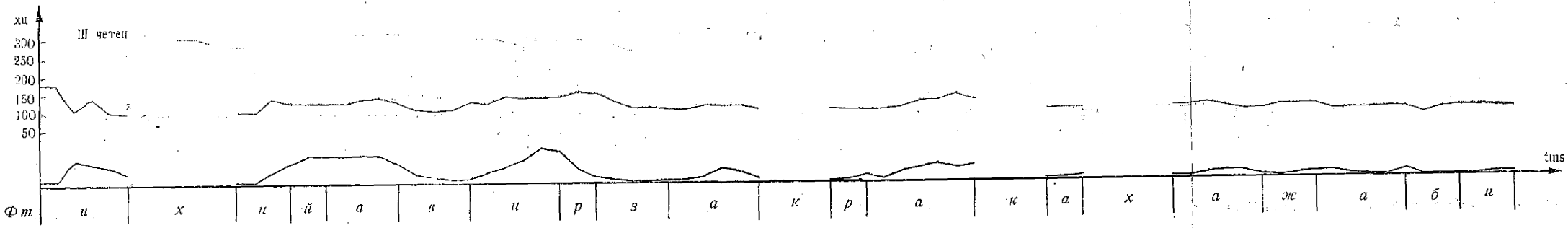
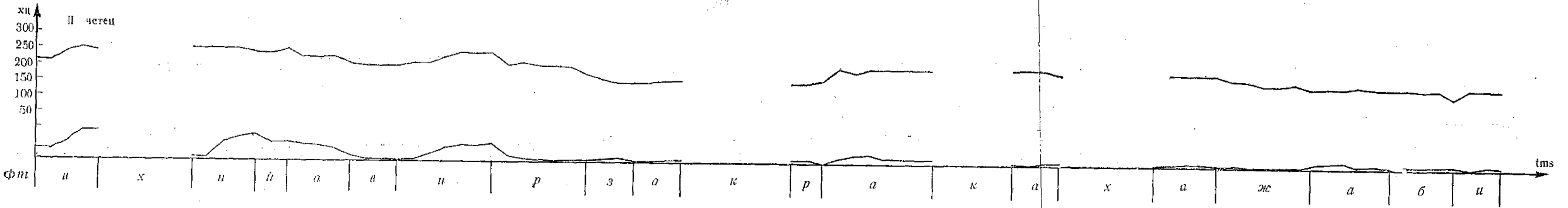
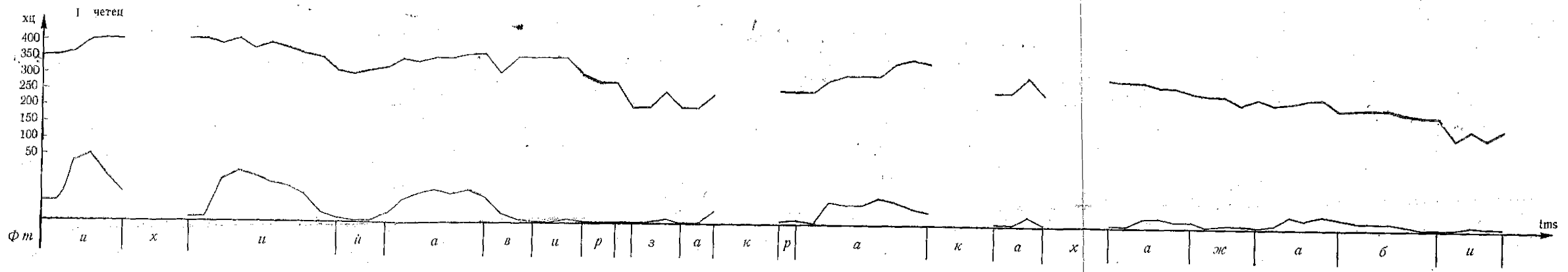
Третият четец има баритонов глас. Височината на първата ударена сричка в изречението достига у него до 200 хц, интонацията ѝ е възходящо-низходяща, силата — 8 мм, дължината 9 кадъра. Изречението започва с височина 100 хц и сила 2 мм. Логическото ударение има височина 140 хц, възходяща интонация, сила 6 мм, дължина 7 кадъра. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото. Височината му започва с височината на първата ударена сричка в изречението и намалява след това. Изречението завършва със слабо възходяща интонация (само на последната сричка).

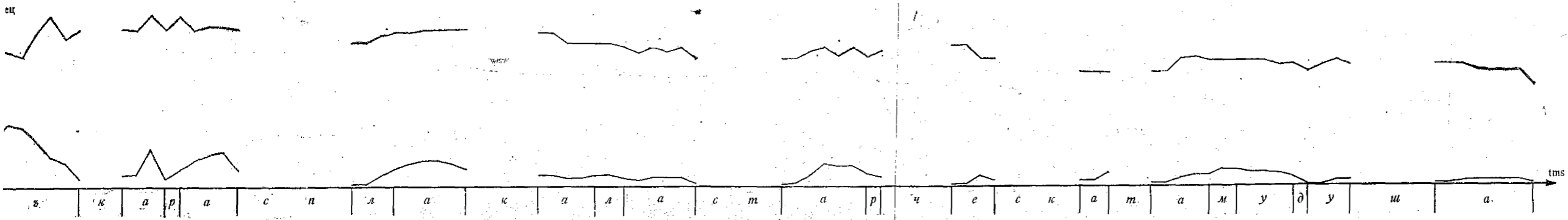

Известия на Института за български език, кн. XIX
 Мара Георгиева — Мелодия на простото изаятелно разширено изречение в българската литературна реч

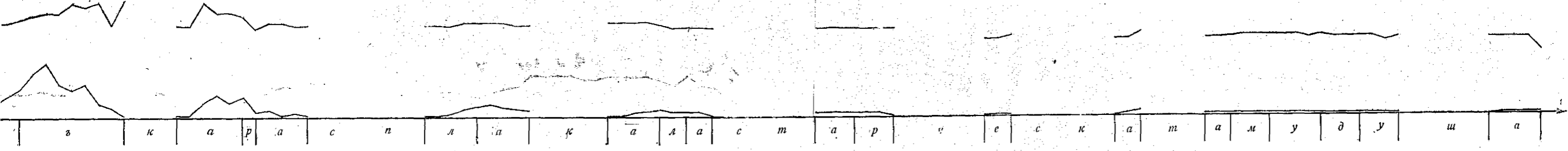
II диаграмма

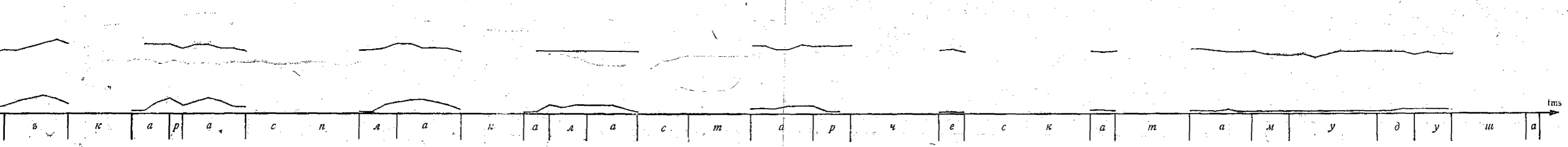
ЭЭГ

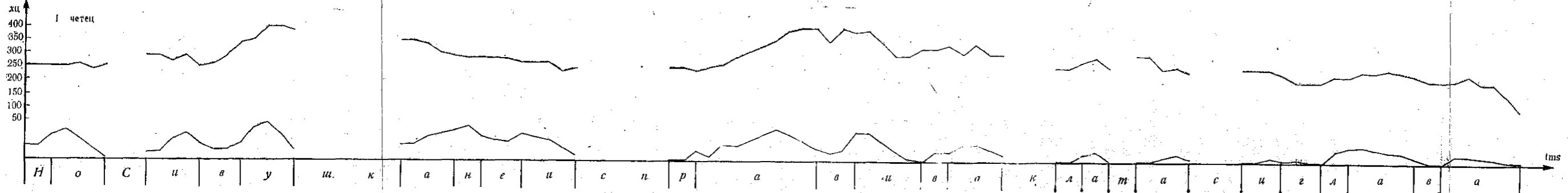
ЭЭГ

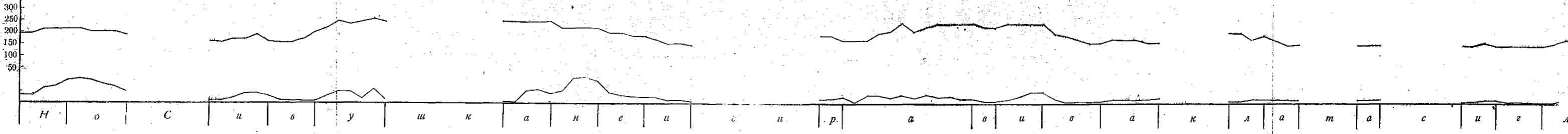
ЭЭГ

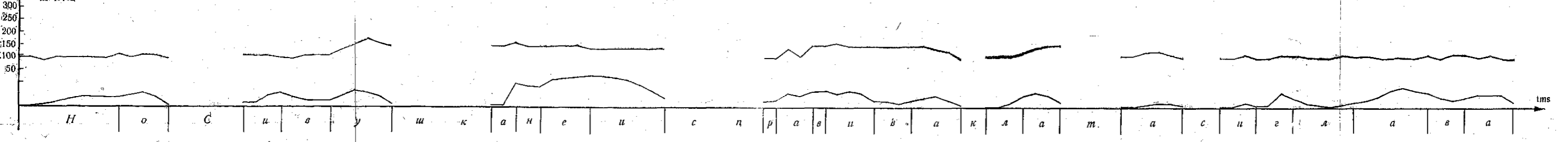
III диаграмма

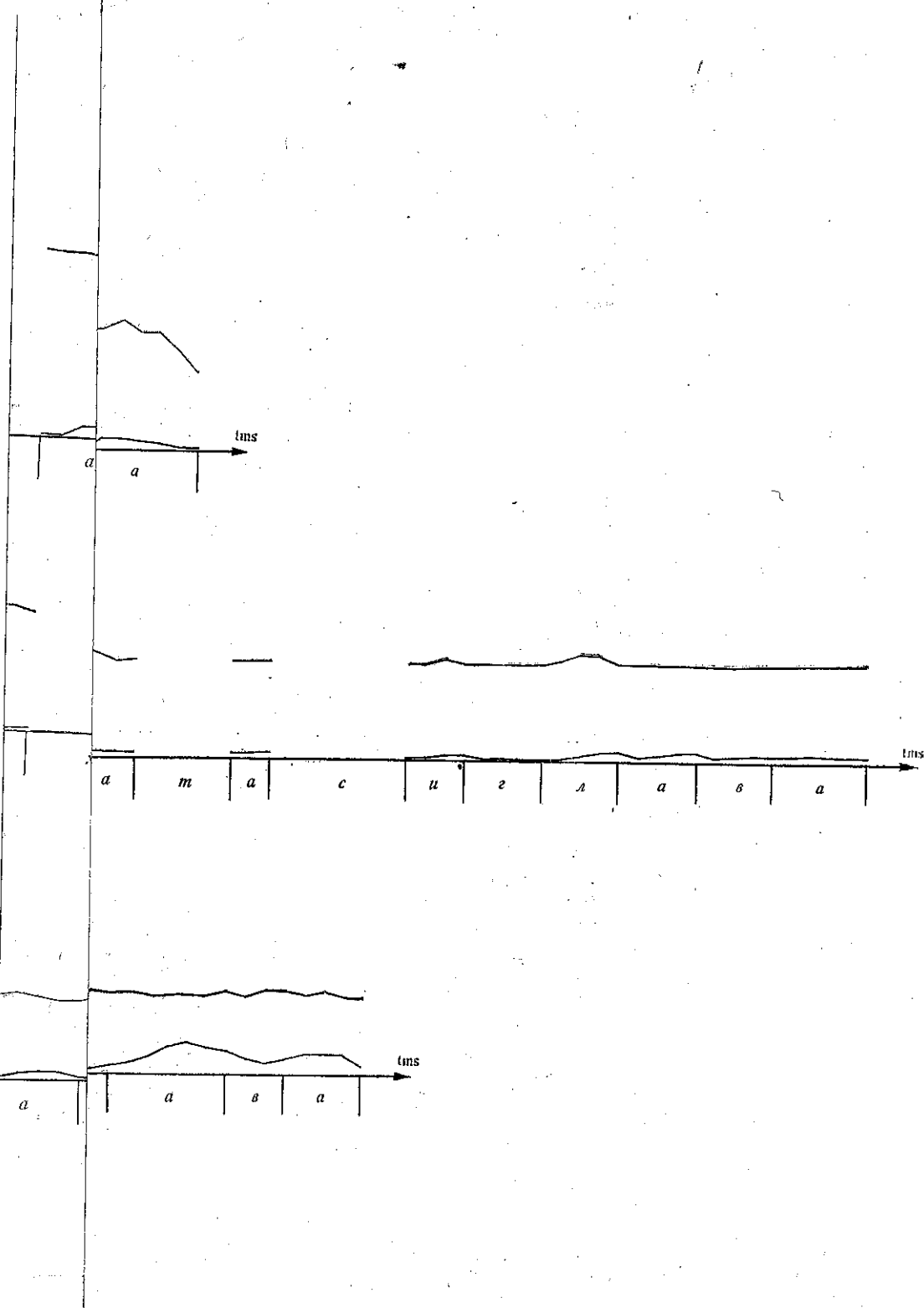

II четец

III четец

Индивидуална особеност: съгласната *d* изговаря с по-голяма височина и сила.

2 изр. *В тихия вир закряха жаби* (вж. II диаграма).

Логическото ударение по наблюденията на двамата аудитори пада на предпоследната дума. Разширената част е в началото на изречението. Мелодията на изречението в изговора на тримата четци е низходяща.

Първи четец: височината на първата ударена гласна (изречението започва с две беззвучни съгласни, които не се записват от интопографа) достига 400 хц, интонацията ѝ е възходяща, силата — 20 мм, дължината — 5 кадъра. Изречението започва с височина 350 хц и сила 6 мм. Логическото ударение има височина 350 хц, възходяща интонация, сила 8 мм и дължина 8 кадъра. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото. Изречението завършва с низходяща интонация.

Втори четец: височината на първата ударена гласна достига 250 хц, интонацията ѝ е възходящо-низходяща, силата — 9 мм, дължината — 4 кадъра. Изречението започва с височина 210 хц и сила 3 мм. Логическото ударение има височина 200 хц, възходяща интонация, сила 3 мм и дължина 7 кадъра. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото. Изречението завършва с равна интонация.

Трети четец: височината на първата ударена гласна достига 180 хц, интонацията ѝ е възходяща, силата — 7 мм, дължината — 5 кадъра. Изречението започва с височина 180 хц и сила 1 мм. Логическото ударение има височина 140 хц, възходящо-низходяща интонация, сила 5 мм и дължина 6 кадъра. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото. Изречението завършва с равна интонация.

3 изр. *Но Сивушка не изправи ваклата си глава* (вж. III диаграма).

Логическото ударение пада на втората дума от началото на изречението. Разширената част е в края. Мелодията на изречението в изговора на тримата четци е низходяща.

Първи четец: височината на първата ударена сричка в изречението достига 400 хц, интонацията ѝ е възходящо-низходяща, силата — 14 мм, дължината — 7 кадъра. Изречението започва с височина 250 хц и сила 5 мм. Логическото ударение има височина 400 хц, възходяща интонация, сила 12 мм, сила на частицата за отрицание 13 мм и дължина 11 кадъра. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото, които не надвишават ударените срички на предходните думи. Изречението завършва с низходяща интонация.

Втори четец: височината на първата ударена сричка в изречението достига 260 хц, интонацията ѝ е възходящо-низходяща, силата — 6 мм, дължината — 10 кадъра. Изречението започва с височина 190 хц и сила 3 мм. Логическото ударение има височина 240 хц, възходяща интонация, сила 4 мм, сила на частицата за отрицание 11 мм и дължина 13 кадъра. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото, които не надвишават ударените срички на предходните думи. Изречението завършва с равна интонация.

Трети четец: височината на първата ударена сричка в изречението достига 175 хц, интонацията ѝ е възходящо-низходяща, силата — 7 мм, дължината — 9 кадъра. Изречението започва с височина 100 хц и сила 1 мм. Логическото ударение има височина 150 хц, възходяща интонация, сила 7 мм, сила на частицата за отрицание 13 мм и дължина 4

кадъра. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото, които не надвишават предходните ударени срички. Изречението завършва с равна интонация.

Индивидуална особеност — изговаря съгласната *г* с по-голяма сила.

4 изр. *Мъка разплакала старческата му душа* (вж. IV диаграма). Логическото ударение пада според наблюденията на двамата аудитори в изговора на първия четец на *разплакала*, в изговора на втория четец на *мъка* и в изговора на третия — на *старческата му* според единия аудитор и на *разплакала* — според другия. Разширената част е в края. Мелодията на изречението в изговора на тримата четци е низходяща.

Първи четец: височината на първата ударена сричка в изречението достига 400 хц, интонацията ѝ е възходящо-низходяща, силата — 22 мм, дължината — 9 кадъра. Изречението започва с височина 250 хц и сила 3 мм. Логическото ударение има височина 350 хц, възходяща интонация, сила 9 мм и дължина 8 кадъра. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото, които не надвишават предходните ударени срички. Изречението завършва с низходяща интонация.

Втори четец: височината на първата ударена сричка в изречението достига 300 хц, интонацията ѝ е възходящо-низходяща, силата — 21 мм, дължината — 13 кадъра. Изречението започва с 200 хц и сила 1 мм. Логическото ударение пада на първата дума — първата ударена сричка в изречението. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото, които не надвишават предходните ударени срички. Изречението завършва с низходяща интонация.

Трети четец: височината на първата ударена сричка в изречението достига до 140 хц, интонацията ѝ е възходящо-низходяща, силата — 7 мм, дължината — 9 кадъра. Изречението започва с височина 90 хц и сила 1 мм. Логическото ударение *разплакала* има височина 130 хц, сила 6 мм, възходящо-низходяща интонация и дължина 8 кадъра. Логическото ударение *старческата му* има височина 130 хц, сила 4 мм, възходящо-низходяща интонация и дължина 8 кадъра. Еднаквата височина, интонация и дължина създава колебанието за мястото на логическото ударение. Определението има по-голяма височина и сила от определяемото, които не надвишават предходните ударени срички. Изречението завършва с равна интонация.

При сравняване данните от диаграмите на четирите изречения в изговора на първия четец се установява:

В 1 изр. думата под логическо ударение (последната в изречението) има височина, по-малка от височината на първата ударена сричка в изречението, но по-голяма от височината, с която започва изречението, низходяща интонация, сила, равна със силата на първата ударена сричка, и по-голяма дължина.

Във 2 изр. думата под логическо ударение (предпоследната в изречението) има височина, по-малка от височината на първата ударена сричка в изречението, но равна на височината, с която започва изречението, възходяща интонация, сила, по-малка от силата на първата ударена сричка, но по-голяма от силата, с която започва изречението, и по-голяма дължина.

В 3 изр. думата под логическо ударение (втората в изречението) има височина, равна с височината на първата ударена сричка в изречението, възходяща интонация, сила, по-малка от силата на първата ударена сричка, но по-голяма от силата, с която започва изречението, и по-голяма дължина. Частичката за отрицание има по-голяма сила от думата под логическо ударение.

В 4 изр. думата под логическо ударение (втората в изречението) има височина и сила, по-малки от височината и силата на първата ударена сричка в изречението, но по-голяма от височината и силата, с която започва изречението, възходяща интонация и дължина, почти равна с дължината на първата ударена сричка.

Сравнението на данните от четирите изречения в изговора на първия четец дава основа за следните обобщения:

Първата ударена сричка в изречението се изговаря с най-голяма височина и сила и има възходяща (2 изр.) или възходящо-низходяща интонация (2 изр.). Височината и силата не се възприемат като елемент за изява на логическо или емоционално съдържание.

Логическото ударение се изявява чрез по-голяма височина, сила и дължина на ударената сричка. Височината и силата не са по-големи от височината и силата на първата ударена сричка в изречението, но са по-големи или равни с височината и силата, с които започва изречението. Дължината е обикновено по-голяма, по-рядко равна. За да се възприеме една дума като дума под логическо ударение, не е необходимо и трите компонента да действуват едновременно. Достатъчни са само два.

Голямата сила на първата ударена сричка в 4 изр., най-голяма в сравнение с другите три изречения, и по-голямата дължина от дължината на втората дума ми дават основание да смятам, че логическото ударение пада на първата дума. Аудиторите не са определили точно логическото ударение, подведени от факта, че височината и силата на първата ударена сричка в изречението обикновено не изразява логическо съдържание.

Интонацията на сричката под логическо ударение зависи от мястото на логическото ударение в изречението. Когато логическото ударение е в края на изречението, интонацията е низходяща. Когато е на друго място, е възходяща.

Острото повишаване и засилване на тона е индивидуална особеност на първия четец.

Определението има по-голяма височина и сила от определяемото, но те не надвишават височината и силата на предходните ударени срички.

И четирите изречения в изговора на първия четец завършват с низходяща интонация. Изявена е само тяхната логическа страна.

При сравняване данните от диаграмите на четирите изречения в изговора на втория четец се установява:

В 1 изр. думата под логическо ударение (последната в изречението) има височина, сила и дължина, по-малки от височината, силата и дължината на първата ударена сричка. Височината е еднаква с височината, с която започва изречението, интонацията низходяща, силата по-голяма от силата, с която започва изречението.

Във 2 изр. думата под логическо ударение (предпоследната в изречението) има височина и сила, по-малки от височината и силата на първата ударена сричка в изречението, но равни (височината почти) с височината и силата, с които започва изречението, възходяща интонация и по-голяма дължина.

В 3 изр. думата под логическо ударение (втората в изречението) има височина и сила, по-малки от височината и силата на първата ударена сричка, но по-големи от височината и силата, с които започва изречението, възходяща интонация и по-голяма дължина. Частичката за отрицание има по-голяма сила от думата под логическо ударение.

В 4 изр. думата под логическо ударение (първата в изречението) има най-голяма височина, сила и дължина, сравнена с останалите думи в изречението, тъй като сричката под логическо ударение е и първата ударена сричка в изречението, и възходящо-низходяща интонация.

Сравнението на данните от четирите изречения в изговора на втория четец дава основа за следните обобщения:

Първата ударена сричка в изречението се изговаря с най-голяма височина и сила и има възходящо-низходяща (3 изр.) или възходяща интонация (1 изр.). Височината и силата не се възприемат като елемент за изява на логическо или емоционално съдържание.

Логическото ударение се изявява предимно чрез по-голяма дължина, а също с височина или сила, равни или по-големи от височината и силата, с които започва изречението, но по-ниски от височината и силата на предходните ударени срички.

Интонацията на сричката под логическо ударение се определя от мястото на логическото ударение. Когато то е в края на изречението, интонацията е низходяща, когато е на първата дума, е възходящо-низходяща, а когато е на друга дума — възходяща.

Индивидуална особеност за втория четец е по-голямата дължина на ударените срички и по-постепенното повишаване и понижаване на тона.

Определението има по-голяма височина и сила от определяемото, но те не надвишават височината и силата на предходните ударени срички.

Първите три изречения в изговора на втория четец завършват с равна интонация, последното с низходяща. В изречениата с равна интонация четецът изразява емоционалния пълнеж на изречението. Четвъртото изречение е изпълнено като констатация, изявена е само логическата му страна, без да е проявено отношение.

*

Сравнението на данните от четирите изречения в изговора на третия четец (ограниченият обем на статията не позволява да ги приведа) дава основа за следните обобщения:

Първата ударена сричка в изречението има същите особености, каквито има в изговора на първия и втория четец. Интонацията ѝ за 3 изречения е възходящо-низходяща и за 1 низходяща.

Логическото ударение също се изявява чрез височина и сила, по-малки от височината и силата на първата ударена сричка, но по-големи от височината и силата, с които започва изречението. Дължината само в едно изречение е компонент за означаване на логическо ударение.

Интонацията на сричката под логическо ударение в две изречения е възходяща (втора дума и края на изречението) и в две — възходящо-низходяща (предпоследната дума и в средата на изречението).

Индивидуална особеност на третия четец е постепенното повишаване и понижаване на тона и неголяма дължина на ударените срички. Също така известно повишаване на силата и височината на съгласните *д* и *г*.

Определението има същите особености както в изговора на първите двама четци.

Изреченията в изговора на третия четец завършват три с равна интонация и едно с леко възходяща. Чрез тези интонации четецът изтъква емоционалната страна на изречението.

*

Въз основа на обобщенията от данните на тримата четци правим следните изводи:

Простото изявително разширено изречение в българската литературна реч има низходяща мелодия.

Първата ударена сричка в този вид изречения се изговаря с най-голяма височина и сила, които не се възприемат като елемент за изява на логическо или емоционално съдържание. Тя има най-често възходящо-низходяща интонация (8 от 12 изр.) и по-рядко възходяща (3 от 12) или низходяща (1 от 12 изр.).

Логическото ударение (което в експериментирания материал е на последната, на предпоследната, на втората или на първата дума в изречението) не променя низходящата линия на мелодията на цялото изречение.

Логическото ударение се изтъква чрез по-голяма височина, сила и дължина, които не е необходимо да действуват едновременно. Достатъчни са два компонента, за да определят сричката като ударена. Височината и силата на сричката под логическо ударение обикновено не са по-големи от височината и силата на предходните ударени срички, но надвишават височината и силата, с които започва изречението. Силата на частицата за отрицание *не* е по-голяма от силата на думата под логическо ударение.

Интонацията на сричката под логическо ударение обикновено зависи от мястото на логическото ударение в изречението. Когато е последна дума в изречението, интонацията е низходяща. Когато е на друга дума, е възходяща. В изговора на третия четец интонацията на сричката под логическо ударение се влияе от емоционалното съдържание на изречението.

Мястото на разширените части също не променя низходящата линия на мелодията на цялото изречение. По-голямата височина и сила на определението не надхвърля по-голямата височина и сила на предходните думи.

Различното емоционално съдържание не променя низходящата мелодия на цялото изречение. То се изтъква в различната интонация на края на изречението, в по-големия или по-малък диапазон на височината и силата в ударените и в неударените срички, както и в по-голямата им и по-малка дължина.

ИЗ БЪЛГАРСКАТА ФОНОМОРФОЛОГИЯ — СЕМИОТИЧНА ОРГАНИЗАЦИЯ

— Славчо Петков

Теоретико-терминологични бележки. Според най-разпространеното схващане фономорфологията има преди всичко чисто протоколно-дескриптивистки задачи — да представи и класифицира фонетико-фонемните редувания — съвременните и наследените, само наследените или само свързаните с морфологични условия¹. За основа на подобни изследвания се приема, че предварително е установен както списъкът на фонемите и техните варианти, така и списъкът на морфемите. А това до голяма степен обуславя несамостоятелността на фономорфологията по отношение на фонологията и морфологията. Но тази зависимост съществува на протоколно равнище и се преодолява на следващия теоретико-конструктивен етап.

Наблюденията в областта на българската фономорфология разкриват някои явления, които имат значение преди всичко за изучаването на семиотичните процеси². И точно в тази посока трябва да се търсят специфичните фономорфологични задачи — да се изследва семиотичното организиране на звуковете в езика.

За илюстрация на тези задачи може да се посочат следните факти: 1) Макар че според фонолозите в българската фонемна система съвсем определено могат да се отделят клас меки съгласни фонемни, голяма част от тях не могат да бъдат морфемни сегменти, докато повечето от твърдите могат да се срещат в такава позиция (вж. в посоченото предварително наблюдение). Това показва, че семиотическото организиране на мекостта в българския език не е пълно, че тя остава все още като периферийно явление. 2) Според фономорфологическите наблюдения редуването на коренните гласни, например, не е едно и също в именната и глаголната система — ако редуването се разглежда като следа от минало състояние, при което смяната на гласните е имала семиотическа натовареност, трябва да се изследват пътищата на десемантизацията или, по-точно, — на семиотическото реорганизиране — задача, важна колкото за

¹ Вж. обзора у Ю. С. Степанов, Основы языкознания, Москва, 1966, стр. 110—117, и новата статия на С. Б. Бернштейн, Введение в славянскую морфологию, ВЯ, 4, 1968.

² Срв. предварителното наблюдение у С. Христов, Из българската фономорфология — еднофонемни морфемни и аломорфи, Славистични изследвания, София, 1968.

ретроспективната реконструкция, толкова и за перспективното конструиране, за съзнателното преобразуване в областта на езиковата дейност на хората.

За изследовател, който не се задоволява само с протоколно-дескриптивното отношение към явленията, фономорфологията трябва да се занимава обстойно и с проблемата за семиотичното организиране от синтагматично-комуникативно гледище.

По една твърде стара традиция за самостоятелен знак се приема думата, а за свързан — морфемата. Образуването на самостоятелния знак се представя като композиция от свързани знакове, като се предполага, че тези знакове са зададени предварително. Например конструкцията *пролетен* се представя като образувана от *пролет* плюс *ен*, т. е. и двата елемента са съществували и преди съединяването им. Ако се следва този ред на мисли, трябва да се говори и за образуване на морфемите, като се представят във вид на конструкции от предварително зададени фонемни или фонемни варианти.

Но характерната за съвременните езици системност може да бъде представена значително по-адекватно, ако се разглежда като продукт от минали и сегашни процеси на семиотично организиране. При това композирането на фонетични конструкции и появата на фонемните опозиции трябва да се считат за вторични явления. По всяка вероятност те са предхождани от неразчленени съобщения, които при известно количествено натрупване и при сравнително ограничено разнообразие в звуковото вариране, обусловено от учленителните възможности на хората преди всичко, започват да се противопоставят и като последствие от този процес се осъществява разчленяването на по-малки сегменти. Ако това явление е било присъщо на естествената еволюция в началото на езиковото организиране, сега то се наблюдава при асимилирането на заети или новообразувани думи, както и в морфемното преразлагане в цялост, и в същност е основа за научния метод на разчленяване — морфологично и фонологично, — прилаган към речевия поток.

Следователно би могло да се говори за двупосочност на синтагматично-комуникативното организиране. От описателно гледище в едната посока се осъществява сегментация на континуума, а в другата — композиция на сегментите. Взаимодействието и взаимостълкнуването на тези процеси би следвало да се разглежда във фономорфологията в нейния теоретико-конструктивен стадий.

Конкретните задачи на тази статия се ограничават върху отделни моменти от семиотическата организация на българския език, решавани върху някои предварителни наблюдения.

Наблюдението е ограничено главно върху наставки и представки с деривационно значение и върху корени от типа СГС.

Фонемна организация на наставките в именната система на българския език — главно съществителни и прилагателни. В първата част на учебника за учителските институти от 1953 г. на Л. Андрейчин, К. Попов и М. Иванов се посочва, че в българския език има около 200 наставки. Това многообразие се дължи преди всичко на възможността да се образуват производни конструкции от ограничен брой непроеизводни сегменти. Въз основа на ред фонемни отношения и непроеизводните сегменти могат да се представят в по-компактни системи.

В пределите на съществителните и прилагателните непроезводните наставки се представят в речения поток или от гласна и съгласна, или само от съгласна — *кит-ен-ик, стар-ец, мъл-ва, мол-б-а прав-д-а* и др.

В много случаи наличието или отсъствието на гласната е очевидно обусловено от фонетическото окружение. Въз основа на този факт може да се направи хипотетично обобщение, изразено чрез следната формулировка: Наличието или отсъствието на гласна в наставката е винаги фонетически обусловено. Или в обратен вид: Съгласната е неотменимо ядро на наставката. При това позицията на съгласната е винаги след гласната — представено формално: (Г)С.

Случай на сегментен анализ, при които като отделен сегмент в позицията на наставка се очертава само гласна, трябва да бъдат продължени с опити или да се реконструира изгубената съгласна от наставката, или гласната да се разглежда като следа от тематични или словоформни окончания.

Наставки, съставени от две или повече съгласни, трябва да се разглеждат като производни или като резултат от преразлагане на фонетичната композиция.

Ако присъствието или отсъствието на гласната е фонетически обусловено, обобщението би могло да се разшири, като обхване не само неутрализацията гласна-нула, но и гласна-гласна. В такъв случай съгласната-ядро ще обедини като варианти всичките си съчетания с гласните. Получават се парадигми от следния тип:

- ак: *търв-ак, добр'-ак, глуп-ак*
- ък: *дребос-ък, добит-ък, ков-ък, плит-ък*
- ек: *за-ек, па-ек, пу-ек*
- ик: *стар-ик, пратен-ик, вел-ик*
- ок: *млад-ок, жаб-ок, дълб-ок, вис-ок*
- ук: *капч-ук, зеленч-ук*
- к: *зна-к, кап-к-а, топ-к-а*

или:

- ан: *велик-ан, мързел-ан, жел-ан*
- ън: — — — — —
- ен: *кор-ен, дърв-ен*
- ин: *рус-ин, мам-ин*
- он: *дърм-он, пип-он*
- ун: *пълз-ун, слад-ун*
- н: *да-н, бра-н*

Според извършеното наблюдение близки по пълнота парадигми от този вид могат да се образуват още при съгласните *в* и *л*, но ако се привлече повече диалектен и ономастичен материал, списъкът може би ще се продължи, а сигурно ще се попълнят и празните места в споменатите парадигми.

Очевидни са и връзките, основани на минали и съвременни фонемни редувания в пределите на системата от съгласни. Резултатите от старите палатализации позволяват да се разглеждат като варианти морфемни, съдържащи съгласни от редовете:

г, ж, з

к, ч, ц *стар-ик (стар-иц-а, бор-ак) бор-ач*

х, ш, с

Ако описанието на наставките се основава върху разгледаните отношения, целият списък може да съдържа само инвариантните ядра и ще включва 12 елемента, представлящи съгласните плюс полугласната *й*: *г, к, х; д, т; б, п; в; м, н, л, р; й*.

Фонемна организация на представките. В списъка на непроезводните представки обикновено се включват сегменти, съдържащи:

- само съгласна: *а-, с-*; само гласна: *о, у*;
- гласна и съгласна: *из-, об-, от-*; и обратно: *на-, по-*;
- съгласна, гласна, съгласна: *над-, под-*;
- съгласна, съгласна, гласна: *пре-, при-, про-*.

Но в същност няма основание да не се причислят тук и *през, пред* и др.

В цялата група представки се срещат общоприетите 6 гласни: *а, ъ, о, у, е, и*. В зависимост от окръжението *ъ* може да се редува с нула: *с (ъ)-, в(ъ)-*. В същата позиция в диалектите се среща и *о*. Въз основа на този факт и на аналогичното положение при наставките гласните може да се считат за варианти.

Преобладават представките, започващи със съгласна. Може да се предположи, че в останалите случаи съгласната е изгубена при преразлагането на сегментната композиция. За пример може да се вземе успоредницата *из-/низ-*. При *о-* и *у-*предходен елемент може би е било *й*, доколкото то се среща в тази позиция в някои диалекти.

Системата: *на- : над-*
по- : под-
за- : зад-
пре- : пред-

позволява три и повече от три сегмента да се приемат за производна конструкция, а в дадения случай — *д* да бъде самостоятелна съставка. Подобно е положението и на *з* във *въз-, раз-, низ-, през-* или на *б* и *т* в *об-* и *от-*.

В заключение може да се формулира: Съгласната в начална позиция е неотменимо ядро на представката. Формално съставът на сегментите в ролята на представка може да се представи така: $C(\Gamma)$.

Оттук следна, че групата *пр* в *при-, про-* и *пре-* трябва да се счита за вторично образуване.

Общият съкратен списък на съгласните в първа позиция при представките ще има следния вид *з, с; д; п; в; н, р; (й)*.

Фонемна организация при корените. Огледалното отношение между представки и наставки $C(\Gamma) \text{---} \text{---} (\Gamma)C$ позволява по чисто формален път да се изведе вероятната композиционна конструкция на корените в българския език.

При пълен състав на афиксите коренът може да се представя или от една съгласна, или да започва и завършва със съгласна. Тогава основата на думата ще има следния вид: $C(\Gamma) + C + (\Gamma)C$ или $C(\Gamma) + C\Gamma + (\Gamma)C$. Поради замяна на гласните в афиксите с нула и замяната на коренната гласна с нула стават възможни и други комбинации.

Описанията на корените показват значително многообразие поради струпване на съгласни в началото и в края на корена. В ред случаи това струване може да се обясни с преразлагане на конструкциите,

при което съгласни от представки, наставки, окончания и други корени се свързват завинаги с дадения корен и губят своята функционална самостоятелност.

В българския език фактически няма корен с повече от една гласна. Положението на гласните е подобно на положението им при афиксите — те могат да се заменят не само с нула, но и помежду си. Поради ограничеността на наблюдението и сравнително големия брой корени, дори когато се вземе само тип СГС, тук обобщение за вариативността на коренните гласни не може да се обоснове напълно.

Все пак могат да се посочат някои от основанията за съкращаване и в списъка на глаголите.

Преди всичко трябва да се отделят всички корени, които имат междуметен характер. При тях фонологическата членимост още не е осъществена и те са в периферията на езиковата система.

Основание за съкращение представлява неутрализацията между коренните гласни.

Корени от типа СГС могат да се разглеждат като преразложени — съставени от повторен корен: *га-г-а*, *ба-б-а* и др.; съдържащи съгласна от представка или наставка: *от-н-ем-а*, *да-н-ък* и др.

Основание са резултатите от процеси като палатализацията на съгласните и диференциация или интеграция на гласните по типа на *и-ы*, или *ъ: е, 'а*.

Според извършеното наблюдение много от корените са сводими до съчетание от съгласна и гласна и по такъв начин те се изравняват със афиксите по композиционна структура.

Някои явления на групова семиотизация. Появата на една и съща наставка при съществителни и прилагателни, например *рус-ин*, *мам-ин*; *жаб-ок*, *дълб-ок*; *кор-ен*, *уч-ен* и др., може да се разглежда като не случайна от семиотическо гледище. Най-общото значение на наставките се представя като отношение между два обекта на говоренето. При следващата степен на конкретизация това отношение може да се нарече определително — единият обект става определител на другия. Едва след това следва семиотизацията на различията между съгласните и още по-късно на различията в груповата честота на гласните и тяхното индивидуално свързване с определени съгласни.

Представките дори и при най-повърхностен поглед могат да се свържат с посочването, т. е. тяхно значение представлява отношението на говорещия към обектите на говоренето. Съвсем естествено е следващата конкретизация да отбележи пространствените отношения на обектите — позиция спрямо говорещия и слушащия, спрямо ориентационен предмет или място, отдалеченост и пр. В този смисъл „корените“ на представките понякога са в съвсем ясни връзки с „корените“ на местоименията.

Ограниченото наблюдение върху корените, при което не е извършено съкращение въз основа на неутрализация при гласните, не са анализирани групите съгласни в началото и края на корена, не е анализирана ролята на междуметността и подобни, изглежда не дава основание за съждения относно семиотическата организираност. Но може да се посочи фактът, че в много случаи семиотическата стойност на конструкцията от корен и афикс се разрушава при разделянето им. Това дава известна основа за предположения, отнасящи се до характера на номнацията, до отнасянето към депотата, считано за отличителен белег на корена.

Преди всичко ако се предположи, че коренът като морфема не се отличава от представката и наставката, ще може да се търси същността на номинацията в организирането на морфемите. Твърде вероятно е номинацията да представя сложно явление, различаващо се от посочването и междуметното изразяване, но свързано с тях в определен смисъл.

В заключение трябва да се подчертае, че към най-очевидните задачи на фонеморфологията трябва да се отнесе изучаването на морфемното преразлагане в неговия синтагматически аспект.

Друга важна задача поставят преместванията на сегменти от една словоформа в друга и от една парадигма в друга, т. е. процесите, които се наблюдават или реконструират при реорганизацията на граматическите подсистеми в езика.

ЕДНОСРИЧНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Стефан Илчев

Едносричните съществителни имена в българския език с някои свои особености се различават от другите съществителни и могат да се разглеждат като отделна обособена група.

В старобългарски език не е имало едносрични съществителни. Те се явяват след отпадането на еровете и моносилабиизирането на съчетанията *ai, ei, oi, ui* в *ai, ei, oi, ui*. Същото нещо става и в другите славянски езици.

В съвременния български език има около 1500 едносрични съществителни от мъжки, женски и среден род. Точният им брой не може да се определи, защото: а) не е събрана цялата диалектна лексика, в която се откриват доста едносрични съществителни; б) множество заемки от турски са на изчезване в днешния език и се срещат само в стари народни умотворения и възрожденски книги или в речниците на Найден Геров и Тодор Панчев; в) значителна част от чуждите думи са редки, нови или временни гости в езика ни; техният брой непрекъснато расте; г) в днешния език възникват абривиатури, едни от които се задържат, а други отмират и се заменят с нови; д) редица думи са съществителни само когато се употребят субстантивирано.

Азбучен списък на едносричните съществителни

Цифричките над някои думи означават омоними, напр. ток¹ (електрически), ток² (течение), ток³ (гумно), ток⁴ (на обувка).

ав ад аз акт алт ар арк ас ат бад бай байц бал¹ бал² бан¹ бан² банд бар бард бас¹ бас² бахт бач¹ бач² баш бег бей бек бел¹ бел² бент бик¹ бик² бил бимс бинг бир бич бляж блам блек блех блок¹ блок² блок³ блуд блъф блюд блюш блян бляск блях боб бог бод боз бой¹ бой² бок¹ бок² бок³ бокс³ бокс⁴ бол¹ бол² болт бон бонз бор¹ бор² бор³ борд борч борш брак¹ брак² бран¹ бран² бран³ бранш брат брей бридж бриз брис брич¹ брич² брод брод брой брук брод бром бронз бронх брус брут бръв бръст брук бряг бряст буз бук бун бунт бус бут¹ бут² бух бъз¹ бъз² бърк бът бъх бюст бяг бас вал¹ вал² валс валц вар ват вдиг вдод веа¹ веа² вся¹ вся² век верф вест веш веш взвод възгляд взлом взор варив вид вик¹ винт вир¹ вир² вис¹ вис² виск вист виц шиш вкус влак¹ влак² влак³ влас власт влат влах плог внос внук вод воз вой воин вол волт вот влив вляг вляг враг¹ враг² враг¹ враг² враг¹ враг² враг³ враг⁴ враг⁵ връх връх² връх връж връс връщ врис връв връг връз връст врът¹ врът² връх връж връс втрап вток вуз вход възк въс въорс гад газ¹ газ² газ³ гал¹ гал² гам¹ гам² гард гаф гач¹ гач² гваш гвозд гейм гем ген герб гид гипс глаб глад глави глас глед глен глеч глеб глинг глист глоб глог глудж

гльб гльк гльч гльжид гмеж гнайс гнел гнет гной гаом гну глус гнъс гняв год
гой гол голф гон гонг горет гост гоч град¹ град² гражд грак грам гран¹
гран² гран³ грана граф грах греб гред греж¹ греж² /грезд грес грех гриб
гриж грим грип грис гриф¹ гриф² гроб грог грозд гром грош грунт групп
грьб гръд грък гръм¹ гръм² гръст гръч гръш гръх гръм гум гур гуш гъз гъоз
гъол гъон гъоч гюл гюм гяк дал дам дан дар дас дах двой двор дев ден
денк дерг джаз джак джам джан джбет джеб дженк джет джизд джиш
джинс джиш джиб джоб джоп дие дие¹ дие² дим динк дил¹ дил² диск двх длаб
длан дльб дльж до дог дож док¹ док² дол дом дои¹ дои² дост драм драс
древ дрейф дрик дрим дроб¹ дроб² дроб³ дрозд друг друм дръг дръм дръш
дрян дуд дук дул дум дум¹ душ дъб дъжд дълг дъх дъол дьюим дюр
дяк дял еж ек елф ен ер ерг еш жал жал жанр жар жег жест жиг¹ жиг²
жид жир желеб жльч жрец жръд жур¹ жур² жъд забг зад зай зайд зайц залл
замк зар зарф зач звек звук звън звар здох здрах зев зет¹ зет² зэфк зид
зид зифт злак зло злост злот зльч змей зник зной зоб зов зод зор¹ зор² зрак
зъб зян ня няч иск йод йоз¹ йоз² йон йот кад кал кант карп карст кат¹
кат² каф квант кварц квас кез кей кейк кекс кел кен кеф кефиш кец кеч кий
кил ким¹ ким² кир¹ кир² кит¹ кит² кит³ кит⁴ кит⁵ кич¹ кич² клад клас¹ клас²
класа клеи клеи клеи¹ клен² клен клет клефт клик клин клир клич клои клои
клош клуб клуп клъв кльк кльв кльон кльч кмет кнез княз коз¹ коз² кок
кокс кол¹ кол² кон конт конч коп кор корк кори корт кос кост кот коч кош
краб край крак крал краи краи¹ краи² крап крах крайт крац креж крем¹ крем²
крем³ креп крес крес¹ крес² крик крин крой кром крос круи¹ круи² крух
кръв кръг кръж кръст¹ кръст² крът¹ крът² кръч кръш куб куз кук
култ кум куп кур курс кус кълц кън кър къс кът къч къос къошк къп кюрк
кяр ла лаз лай лак лам лар лаф лед лей лек лен¹ лен² лен³ лен⁴ лес лет
леш лив лик¹ лик² лимб лин¹ лин² линч лист лифт лиш лоб лов лог лоз кой
лом¹ лом² лоп лорд лос лост лот луб лук лужс луч льб льв льг льж льк
лъст лъх¹ лъх² лъч лъок льос лък лъох лли маг май мак мал малц манш
марс март марш мас маст¹ маст² мат¹ мат² мах мач мед¹ мед² мол мер меч
ми миг мил мим миш мир мирт мис миск миш¹ миш² миш млаз млат
млеч мян мних моис мор морж морз мост мощ мраз мрак мреж мръв мръс
мук мул мут мъж мъск мъст¹ мъст² мъх мюлк мях наз нал нам нар¹ нар²
нард нарк нафт наш ней нерв нефт низ нимб нит нож нор нос нош нрав
нур нут нюх ок ом орт ос пад паж пази пай¹ пай² пакт лан лал пар
парк пас¹ пас² паст пат¹ пат² пей пек пер перш пещ пещ лик¹ лик²
пир¹ пир² пирг писк пич¹ пич² плаж плаз плак плаи план¹ план² пласт¹ пласт²
плат¹ плат² плах плац плач плен плет плик¹ плик² плит плод плот площ плуг
плъж плъст плът пльх пльор пльш под пол¹ пол² пол³ полк полт поп пор порт пост¹
пост² пот потш праг праз¹ праз² прах прид приэ принц пруст пръст¹ пръст²
прът пръч псалт псе пуд пук¹ пук² пук³ пул¹ пул² пулс пулл пулт пункт
пунт пуниш пуск пух пуч пуш пълк пълп пълп пълс пълт¹ пълт² раб рай райх
рак¹ рак² ранг рат рафт рахт ре рев ред рез рей рейд рейс¹ рейс² ремс
ренк реп реч рид ринг ринк рипс рис риск риф роб ров¹ ров² рог
род рой ром ромб рот руж руй румб рунд руи¹ руи² руи³ рус руст ръб
ржж ръз ръл ръс ръст рът рѳр рѳш рюш сад саз¹ саз² сак сал сан¹ сан²
сая¹ сая² сач сбир сбор сват сваш сваш свин свод¹ свод² свян сваяст свят
сган сгиаб сглед сглоб сгой сгреж стур сед седж сейф сек¹ сек² секс семт сен
сет сеч ся сльф син сир сия скалп скат¹ скат¹ сквер скеч скип скит¹ скит²
скиф склав склап склап склон скок скот скрап скреж¹ скреж² скрин
скроб скрой скрок скрум скръб скръж skut слаб слад¹ слад² слап сласт слац
след слез слек сляз¹ сляз² слин слиш слог¹ слог² слой слон¹ слон² слоч слуз
слух слъп слиж смет смеш смил смин смок смрад смреч смут смърт смърч
смях сноб снош сняг сой¹ сок сол¹ сол² сом сонн сол сор сорт сос спад
спаи спец спар спирт сплав сплин сплит спор¹ спор² спорт спреж спурт спуск
спам сред срем срок став стаж стан¹ стан² стан³ стал старт стаф ствар ствол
стей¹ стей² стек³ стек³ стей стел стер стил стис стиф стях¹ стях² стог стои¹
стои² стол¹ стол² стон¹ стон² стон³ стор страж страп страст стреж стрек стрем
стрие стрий стрик строг строи¹ строи² струг¹ струг² струп стръв стръв
стрън студ стълб стълп стълп стълг су сук суп сур сфинкс счот съд¹ съд²
сък съи¹ съи² сър сърт сърт сът таз тай такт тал талк танк тани тас тат
таф твар твърд тек текст тел темп тен терк тест тел тик тил тим тил тир¹

тир² тирс тис тиѫ тлак тоз той ток¹ ток² ток³ ток⁴ тол том тов¹ тов² тон² тон³
 топ¹ топ² тор торс торф тост траг трак тракт трал трам трамс транш трап¹
 трап² трас трел трем трен треп трик трикс трол тромб трон троп трос трот
 труп трум труп трупс тръд трън тръс тръст¹ тръст² трът трюк трюм трюк
 туз¹ туз² туѫ тул тунг тур¹ тур² туф туч туш¹ туш² тѫг тѫч тѫрг тѫст
 тѫч тѫл тѫф тѫд уд ук ул ум ур ут фа фавн факт фал фалкс фалц фалш фант
 фар фарс фарш фас фат ферг фес фий фил филам филц фири фис фикс фиц
 фиц¹ фиц² флаг флагн флирт флокс флор флот флош фок фон фонд форг
 фот фоxt фрак франк франт фрахт фриз фриц фронт фру фрукт фрѫг фрѫк
 фрѫт фул фунт фур фус фут фѫн хав хак хал¹ хал² халк халс хам хан¹
 хан² ханш хап хардж харч хас хат хвал хват хвоц хер херд херц хикс
 химн хлад хлев хлор хляб хмел хол хол хол хоп хор¹ хор² храк храм храст
 хрип хром хрѫт хрин хуй¹ хуй² хук хѫм хѫс хѫн цар цвик цвол цвят цев
 цедж цек цел ценз ценз цент цен¹ цен² цер цех цинк цип царк циц цол црен
 црел црѫв цуг цум цут цѫфт цяр чад чай чал чам чан чал чар чарк час
 част чвор чек чеп чсра чест чст чех чим чин¹ чан² чип чир¹ чир² чят чѫфт
 член чул чмай чоп¹ чоп² чорт чрѫв чрѫп чуд чук чул чун чур чѫн шал
 шам шанс шан шар шарж шарм шарф шах шев шей шейх шелф шер шеф
 шех шив шик¹ шик² шип шир ширт шис шкаф шквал шкот шлаг шлак
 шлам шлѫф шлем шлеп шлиф шлих шлюз шнур шок шоп шпат шпек шперц
 шпил шпирт шлон шлор шприц шпунт шрифт шрот шум шут¹ шут² шаб шапд шат
 шиб шифт шок шрек¹ шрек² шрих шул шуп шум шѫрк юг хоз юк юрт
 юс юфт яв яд¹ яд² яз яѫ як ямб ян яр ярд¹ ярд² яс ят

Тук не са сложени едносричните лични и географски имена като Влад, Рад, Слав, Бов, Вит, Лом, Риш и др.

Произход на съществителните

От общия брой едносрични съществителни около половината са по произход български. Тук причислявам и старинните заемки като *кмет*, *наред*, *крѫст*, *кум*, *меч*, *хляб*, *цар* и др. Останалите са стари или нови, народни или книжовни заемки от различни езици: турски, турски от арабски, турски от персийски — над 150, немски — около 100, английски — 90, френски — 80, старогръцки и новогръцки — 70, латински — 60, руски — 50, холандски — 20, от други езици — 50, с неясен произход — 50.

Общо взето, процентът на чуждите едносрични съществителни е много по-голям, отколкото на двусричните и многосричните. Това се дължи на значително по-големия брой едносрични съществителни в езиците, от които са заемани — турски, немски, английски, френски и др.

Бележки за словообразуването

Голяма част от българските по произход едносрични съществителни са образувани направо от корена без допълнителен суфикс (като не смятаме обсъзвучените *ѝ* и *ѵ*), напр. *бик*, *бор*, *вар*, *вол*, *глад*, *гроб*, *дом*, *кол*, *лък*, *мор*, *нож*, *плод*, *път* и мн. др.

По същия начин са възникнали и редица диалектни съществителни, срещу които в книжовния език има двусрични и трисрични: *бух* 'бухал', *вей* '1. вейка; 2. вейник', *вир* 'виреене', *виш* 'вишна', *врак* 'мѫжка врана или гарван', *гвозд* 'гвоздей', *грезд* 'грездеи' *друг* 'другар, приятел', *коз* 'козел за разплод', *кол* 'копаене, прскопаване', *кот* 'котарак', *кук* 'кукувица', *лен* 'леност', *лиш* 'лишей', *лъж* 'лъжец', *миш* 'мишка', *пад* 'наклон, по който се спуска вода за воденица', *плит* 'плитка, сплит', *плѫж* 'охлюв, плѫжовец', *сед* 'одърче за осдене, миндер', *сен* 'сянка', *слад* 'сладост',

спад 'спадане', *стриг* 'стригане (на овце)', *струп* 'струпей', *храк* 'храчка', *шар* 'шарка'.

Други диалектни едносрични съществителни са образувани от дусрични с изпадане на началната гласна или на окончанието: а) *враг* 'овраг', *плах* 'уплах', *ров* 'уров', *ръш* 'аръш', *строг* 'острог'; б) *блюд* 'блюдо', *зор* 'зора', *клад* 'клада', *кълк* 'кълка', *мреж* 'замрежване, мрежа', *мръв* 'мърва, гореща пепел с дребна жар', *мъск* 'мъска, катър', *сред* 'среда', *стран* 'страна', *тъг* 'тъга', *хваал* 'хвала'. (Обратно е станало с книжовната дума *свеиц*, срещу която диалектната форма *свеица* пази старобългарското и общославянско окончание -а.)

Срещат се и по-свободни съкращения: *войн* 'воин', *зад* и *зай* 'залез', *зайц* 'заек, заяц', *млеч* 'млечок', *нер* 'нерез', *чир* 'чирш'.

Заемките от гръцки и латински произход обикновено са възприети без окончанието -ос, -ъс, -ов, -ус, -иш, -ис -- *ад*, *друж*, *клир*, *стих*, *прон*, *акт*, *клас*, *курс*, *пакт*, *факт*, *цирк*. Повече от тия съществителни са проникнали у нас не направо от латински и гръцки, а от съвременни европейски езици — и още там са отпаднали окончанията им.

Лексикални пластове

Общобългарски. Поради неспирния развой на обществения живот, на материалната и духовна култура, науката, техниката, спорта и подяма вярно мерило кои думи могат да се причислят към общобългарската лексика. Все пак наблюденията показват, че около 600 едносрични съществителни се употребяват навред из страната, като половината от тях спадат към основния речников фонд на езика.

Диалектни и остарели. По-голяма част от тях са непознати в книжовния език. Някои са омоними на общобългарски, на чужди или архаични думи, напр. *бор* 'набор на дреха', *бран* 'водна вълна', *влак*² 'сноп вършини за завличане посев', *влак*³ 'вид растение', *кол* 'стража'. Зарегистрираните диалектни и остарели едносрични съществителни са около 550.

Книжовна и специална лексика. Тук влизат думи от най-различни области на науката, техниката и художествената литература. Те са около 300, но този брой може доста да нарасне, защото в преводната литература и в отделните научни специалности се срещат нарядко още множество едносрични думи и термини.

Книжовно-поетични. Едни от тях са арханзми (*бран* 'война', *рат*, *страж*, *стыг*, *тат*), други са образувани от наши поети (*бляск*, *гмеж*, *круп* 'артилерийско оръдие', *ръф*, *стрем*), трети са заемки от чужди езици (*бард*, *маг*, *след*). Общият им брой е около 35.

Граматичен род

Над 90% от едносричните съществителни в български език са от мъжки род. От женски има малко, а от среден още по-малко.

Женски род: *бран* 'война', *бръв*, *вест*, *вещ*, *вис* 'висина', *власт*, *вран* (на бъчва), *връв*, *врвст*, *газ* (течност), *гלב*, *горст*, *гран*¹ 'клонче', *гран*² 'намотана прежда', *гран*³ 'нещо граниво', *грвд*, *грвст*, *грвщ*, *дан*, *длан*, *длъж*, *дроб* 'част от цяло число' *жал*, *жлъч*, *жвд*, *злост*, *злъч*,

кост, креж, кръв, кръш, лен 'левост', *лой, лъст, маст, мед* (метал), *мис* 'госпожица' *млаз, моц, мъст* 'отмъщение', *ноц, ос, наст, пец, площ, пльст, плът, пръст* 'земя', *реч, рѣж, свец, свѣст, сган, сеч, ска, скръб, слад* 'сладост', *сласт, слиз* 'лигавина', *слуз, смърт, сол, сплав, сред, стѣп, страк, страст, стрѣн, твар, товърд, трѣст* (растение), *трѣт, фру, цев, цел, цеп* 'верига' *част, чест*.

Думите *вещ, вис, грѣд, дроб, наст, стѣп* и *цел* са заети от руски език, където също са от женски род; *сплав* на руски е от мъжки род, а у нас става от женски; англ. *мис* и скандин. *фру* дължат рода си на това, че означават девойка, жена, а рядко употребяваната дума *ска* е образувана на българска почва от норвежко *ски*, схващано като множ. число. Всички останали едносрични съществителни от женски род са по произход български.

Една не голяма група съществителни биват и от мъжки, и от женски род. Тук има няколко случая.

1. Без разлика в значението:

брѣст, глъч, сгур, тел — както в недалечното минало, така и сега се употребяват и в мъжки, и в женски род.

вар, скроб, стрѣв — били са от мъжки, а сега са от женски.

глеч, зоб, лой, смет, ствар — били са от мъжки или от женски, а сега са само от женски.

дроб — била е от мъжки или от женски, а сега е само от мъжки.

рат — у повече наши писатели е от женски род, а у Вазов — от мъжки.

змеж — у Пенчо Славейков и други по-стари писатели е от женски род, а у някои по-млади — от мъжки.

Френската заемка *грес* до неотдавна беше от мъжки род, а напоследък — навярно под влияние на мас — е от женски.

2. С разлика в значението:

гад 'влечуго-или нещо противно' — от мъжки; *гад* 'събират. 'въшки и под.' — от женски или мъжки.

жар 'жарява' — от женски и рядко от мъжки; *жар* 'устрем, ентузиазъм' (книжовна заемка от руски) — само от мъжки.

прах 'дребни частици' — от мъжки и женски; *прах* '1. лекарство на прах; 2. останки от мъртвец' — от мъжки.

шир 'широчина' — от мъжки или женски; *шир* 'широк простор' (от рус. *ширь*) — от женски.

3. В зависимост от формата или съчетанието:

кал обикновено е от женски род (калтă, рядка кал), но в множ. число пази стария мъжки род — *каловѣ*.

пот се членува като женски род (поттă), но с прилагателно в езика на по-старото поколение бива и от мъжки („Руен се пот от челото му лееше“ — Вазов; студен пот го избѣ).

прах в конкретно значение обикновено се членува като женски род (прахтă), но с прилагателно по-често е от мъжки (задушлив прах, гъст прах), а в множ. число — *праховѣ*.

В диалектите и други едносрични съществителни с прилагателни са от мъжки род, а се членуват от женски (тежък зной, но внойтă; Голия рѣт, но рѣттă; горещ чай, но чайтă).

Среден род: *псе, шло* (субстантивирано прилагателно), *дно* (диалектна форма срещу *дъно*), италианските имена на нотите — *до, ре, ми, фа, сол, ла, си* и някои книжовни заемки като френско *су*, африканско *гну*. Съществителни от среден род са още имената на буквите (*а* печатно, *б* ръкописно, *е* двойно, главно *в*) и всяка едносрична дума или част от дума, употребени субстантивирано (подчертай *не-то*; задрасках второто *пак*; тук има излишно *да*).

Членуване в единствено число

Голяма част от едносричните съществителни изобщо не се употребяват в членна форма.

Едносричните съществителни от женски и среден род се членуват правилно като многосричните — *връвта, пейцта, псето, дното*.

По отношение на членуването в единствено число едносричните съществителни от мъжки род се делят на две групи — а) с ударение върху коренната сричка; б) с ударение върху члена.

С ударение върху члена: *бит* — *битът*, *бряг* — *брегът*, *бяг* — *бегът*, *бяс* — *бесът*, *век*, *вид*, *вик*, *вкус*, *враг*¹, *врат*, *врѣх* — *върхът*, *вѣк*, *глад*, *глас*, *гльч*, *гнет*, *гняв* — *гневът*, *град*¹, *град*², *грѣб* — *гърбът*, *грѣм*¹ — *гърмът*, *грѣх* — *грехът*, *дар*, *деч*, *дим*, *дол*, *дом*, *дрѣб*, *дрѣб*, *дух*, *дѣб*, *дѣжд*, *дѣлг*, *дѣх*, *дѣл* — *делът*, *звук*, *звън*, *зид*, *зов*, *зѣб*, *квас*, *клас*¹, *клас*², *крак*, *крѣг*, *кум*, *лед*, *лек*, *лик*, *лов*, *лѣв*, *лѣг*, *лѣх*, *лѣч*, *мед*, *миг*, *мир*, *мраз*, *мѣж*, *мѣх*, *мях* — *мехът*, *нос*, *пир*, *плат*, *плач*, *плет*, *плод*, *прах*, *рег*, *ред*, *рид*, *род*, *рѣб*, *свят* — *светът*, *син*, *слух*, *смях* — *смехът*, *сняг* — *снегът*, *стил*, *стих*, *страх*, *студ*, *сѣд*¹, *сѣд*², *сѣн*, *тел*, *тил*, *тим*, *тип*, *тор*, *труд*, *труп*, *тѣрг*, *ум*, *хлад*, *цвят* — *цветът*, *цяр* — *церт*, *час*, *чим*¹, *чим*², *шев*, *шум*, *яд*.

Тоя списък не е пълен и окончателен. В официалния Правописен речник от 1965 г. са дадени няколко съществителни с двойко ударение при членуването (*гѣркът* и *гѣркѣт*, *ѣкът* и *ѣкѣт*, *кљючѣт* и *кљючѣт*, *лѣкѣт* и *лѣкѣт*, *рогѣт* и *рогѣт*, *трапѣт* и *трапѣт*, *цѣикѣт* и *цѣикѣт*, *чѣкѣт* и *чѣкѣт*). Към тях трябва да се прибавят още няколко, които също имат двойко ударение (*бѣкѣт* и *бѣкѣт*, *букѣт* и *букѣт*, *вѣрѣт* и *вѣрѣт*, *звѣрѣт* и *зверѣт*, *ленѣт* и *ленѣт*, *планѣт* и *планѣт*, *прагѣт* и *прагѣт*). На множество диалектни съществителни ударението на членната форма не е посочено в общародваните материали, но и тук има думи с подвижно ударение, напр. *китѣт* 'сняг по дърветата', *мостѣ*, *югѣт* 'топъл пролетен вятър'. Така че точният брой на едносричните съществителни с подвижно ударение за сега не е установен. Стоян Стоянов в книгата си „Членуване на имената в българския език“, 1965, стр. 20, пише, че 108 едносрични съществителни от мъжки род преместват ударението си върху члена. Но той е пропуснал общобългарските думи *плод*, *стих*, *тил* и не е посочил двойкото членуване на *бик*, *вир*, *грѣк*, *трап*, *чук*.

Почти всички едносрични съществителни с подвижно ударение са български по произход. Изключение правят само: *бит*, *звук*, *клас* (с ученици), *план*, *стил*, *стих*, *тел*, *тим*, *тип*, *тѣрг*.

Останалите едносрични съществителни от мъжки род — над 1200 на брой — независимо дали са български по произход или заети от

чужди езици, при членуването в единств. число запазват ударението върху коренната сричка.

Форми за множествено число

Не всички едносрични съществителни имат форма за множествено число.

Съществителните от женски и среден род образуват множ. число правилно — *вѣсти, длани, осци, пѣта, дна*.

Съществителните от мъжки род, както българските по произход, така и заетите, по начало образуват множ. число на *-ове (-еве)*, взето от старобългарските *и*-кратки основи и генерализирано в новобългарски за всички едносрични съществителни от мъжки род.

От това общо правило има някои изключения.

а) Общобългарски думи, запазили старите си множествени или събирателни форми: *братя, власи, внуци, вълци, глисти, гости, гърци, дни, зъби, князе, коне, крака, крале; лъчи, мъже, посты, пръсти, раци, тръни, царе, шопи*.

б) Думи с двойни форми: *бикове и бици, богове и бози, врагове и врази, дворове и двори, звукове и звуци, злакове и злаци, знакове и знаци, листове и листи, робове и роби, смокове и смоци, снопове и снопи, трупове и трупи* (формите *листи, снопи, трупи* са от събирателните *листе, снопе, трупе* с редуцирано *е*; *бози* и *врази* са книжовно-поетични форми, а *бици* е от специалната лексика на животновъдите).

в) Заемки от чужд произход, възприети у нас с руската форма за множ. число: *алти, баци, бронхи, валци, взори, гени, жреци, йони, кванти, маги, нерви, сноби, танци, трели, троши, фавни, факти, филми, фиши, химни, шлюзи, щати, щрихи, ямби*. Някои имат и форми на *-ове*: *валцове, фишове, шлюзове, ямбове*.

г) Думи, загубили старото си множ. число: *съница и пътища*.

д) Двусрични думи, впоследствие скъсени: *войни* (от воин), *леи* (от леу), *крави* (от нърав).

е) Думи, които се употребяват най-вече след число: *ара, вата, волта, ома, франка*.

ж) Имена на лица от по-далечни или древни народи, обикновено познати в множ. число: *бури, гали, готи, келти, кюрди, перси, сакси, скити, траки, турки, фини, франки, хуни, чехи, шведи*. Повече от тях рядко, а някои и никак не се явяват у нас в единств. число (напр. *англи, анти, пруси*).

Почти всички едносрични съществителни от мъжки род, които имат обикновено множ. число, имат и форма за следчислено множ. число на *-а* или *-я*: два *бора*, пет *гола*, три *боя*, два *пътя*, шест *трупа*, сто *лева*.

Ударение в множествено число

При съществителните от женски и среден род ударението в множ. число остава на коренната сричка — *вѣсти, длани, нѣщи, пѣта*.

При съществителните от мъжки род, които с форманта *-ове, -еве* стават трисрични, ударението може да пада на всяка от трите срички.

Ударение на първата сричка получават най-голяма част от българските по произход и почти всички чужди. Може да се каже, че всяко нововлязло в езика ни едностранно съществително от мъжки род отива към тая група.

Ударение на втората сричка получават десетина съществителни: *волдѣве, глогдѣве, гробдѣве, грошдѣве, двордѣве, долдѣве, кошдѣве, мостдѣве, нождѣве, полдѣве, столдѣве* (за сядане). От тях *полдѣве* е старинна, а *грошдѣве* по-сетнешна чужда заемка. Всички останали са български по произход.

Ударение на третата сричка получават: *богѣвѣ, боевѣ, бреговѣ, бесѣвѣ, вековѣ, враговѣ* (неприятели), *вратѣвѣ, гласѣвѣ, градѣвѣ* (населени места), *гърбѣвѣ, грехѣвѣ* (от грях), *дарѣвѣ, дробѣвѣ, дъждѣвѣ, зверѣвѣ, калѣвѣ, класѣвѣ¹* (житни и др.), *класѣвѣ²* (с ученици), *ледѣвѣ, лесѣвѣ, мехѣвѣ, мразѣвѣ, носѣвѣ, платѣвѣ, плачѣвѣ, плетѣвѣ, плодовѣ, праховѣ, редѣвѣ, родѣвѣ, светѣвѣ, синовѣ, смехѣвѣ, снеговѣ, страховѣ, студѣвѣ, умѣвѣ, цветѣвѣ, часовѣ, ядовѣ*. Всички са български по произход с изключение на *класѣвѣ²*.

В Правописния речник са дадени и редица акцентни дублети: *вѣковѣ* и *вѣковѣвѣ*, *вѣрховѣ* и *вѣрховѣвѣ*, *дъждѣвѣ* и *дъждѣвѣвѣ*, *домѣвѣ* и *домѣвѣвѣ*, *духовѣ* и *духовѣвѣ*, *ѣковѣ* и *ѣковѣвѣ*, *колдѣвѣ* и *колдѣвѣвѣ*, *кумовѣ* и *кумовѣвѣ*, *лековѣ* и *лековѣвѣ*, *роговѣ* и *роговѣвѣ*, *скѣтовѣ* и *скѣтовѣвѣ*, *смѣковѣ* и *смѣковѣвѣ*, *срамѣвѣ* и *срамѣвѣвѣ*, *стѣховѣ* и *стѣховѣвѣ*, *топѣвѣ* и *топѣвѣвѣ*, *траповѣ* и *траповѣвѣ*, *чинѣвѣ* и *чинѣвѣвѣ*.

В говоримия език и в стихотворната поезия се срещат още много акцентни дублети. Едни от тях отразяват диалектни особености, като *дѣровѣ*, *звѣровѣ*, *ядѣвѣ*, други са допуснати зарад римата и ритъма на стиха, напр. *клондѣвѣ*, римувано с „долдѣвѣ“ (Ботев); *гробѣвѣте*, римувано със „ѣкѣдѣте“ (Кирил Христов). Най-много такива поетични волности има у Вазов: *Стѣвайте, робдѣвѣ! Аз не ща ярѣм! кат грѣбовѣвѣ зинали под кракѣ ми; лѣковѣ, пѣлковѣ*, римувани с „лесѣвѣ“; *грѣмовѣте*, римувано с „поѣте“, и редица други.

БЪЛГАРСКИТЕ ДИСТРИБУТИВНИ ГЛАГОЛИ ВЪВ ВИДОВО ОТНОШЕНИЕ

Светомир Иванчев

Във всички славянски езици съществуват глаголи с така наречен дистрибутивен начин на действие, при които глаголното действие има било множествено допълнение, било множествен подлог, като засяга последователно всяко едно от единичните допълнения или подлози, докато обхване накрая всички и с това се изчерпи¹. Във формално отношение тези глаголи в българския език се характеризират с представките *из-*, *на-*, *по-*, както и със сложните представки, комбинирани от трите изброени прости, *изна-*, *изпо-*, *изпона-*², при които значението на дистрибутивност е по-подчертано. В други славянски езици се използват представките *с-*, *з-* (в горно- и долнолужишки³, старочешки⁴, полски⁵), *из-* (в сърбохърватски⁶ и руски⁷), *wk-* (в долнолужишки⁸), представката *по-* (чешки⁹, полски¹⁰, руски¹¹, украински¹², белоруски¹³, сърбохърватски¹⁴), представката *пере-* (в руски¹⁵), *на-* и някои други. Нямам възможност да правя подробен и изчерпателен преглед, тъй като не е това и целта ми. Най-стара в тази функция е, според М. Куцала, представката *с-/з-*, но впослед-

¹ По въпроса за нюансировката на дистрибутивното значение и контекстовата му поддръжка вж. у Л. Н. Ройзензон, Глаголи с вторичной приставкой *по-* в современном чешском языке, Исследования по чешскому языку, под ред. А. Г. Широковой, Москва, 1963, 39 и сл., 49 и сл.

² Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 116—117; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 309—310.

³ H. Schuster-Sewc, Die „perfectiven Iterativa“ im Sorbischen, Sorabistische pšišoški k VI mezinárodnímu kongresu slavistov v Praze, 1968, стр. 65—75.

⁴ М. Куцала, Rozwój iteratiwów dokonanych w języku polskim, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1966, стр. 153.

⁵ М. Куцала, Rozwój..., стр. 177.

⁶ Д. Грубор, Аспектна значења, Загреб, 1953, стр. 71—79.

⁷ А. В. Исаченко, Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким, Братислава, стр. 286—294; вж. и таблицата на свършаемостите.

⁸ H. Schuster-Sewc, Die „perfectiven Iterativa“ im Sorbischen, стр. 75.

⁹ Fr. Kopečný, Slovesný vid v češtině, Praha, стр. 130.

¹⁰ М. Куцала, Rozwój..., стр. 177.

¹¹ А. В. Исаченко, Грамматический строй..., стр. 286—294; М. Куцала, Rozwój..., стр. 147—253.

¹² М. Куцала, Rozwój..., стр. 147—153.

¹³ Там там.

¹⁴ Д. Грубор, Аспектна значења, стр. 71—79.

¹⁵ А. В. Исаченко, Грамматический строй..., стр. 286—294; вж. и таблицата на свършаемостите.

ствие е била изместена от представката *по-*¹, която днес е най-разпространена. По-късно, изглежда, представките с дистрибутивно значение са се комбинирали, наслагали са се една върху друга и са се образували сложни представки с изключително дистрибутивна функция, каквито са в българския език споменатите вече представки *изна-*, *пона-*, и преди всичко *изпо-* и дори *изпона-* (*изпонападам*). В българския език тези сложни представки са нещо нормално и са твърде чести. В сърбохърватски се среща сложната представка *поиз-*², която в съответната фонетична форма *поз-* се среща и в чешки и словашки³ (*pozutínat, pozústávat, pozutíkat*).

Целта, която съм си поставил, е да обърна внимание върху една видова морфологическо-семантична особеност на дистрибутивните глаголи в българския език, с която те се отличават от аналогичните глаголи в другите славянски езици.

Дистрибутивните глаголи се образуват чрез перфективация на итеративните глаголи от несвършен вид (прости, неопределено-моторни и производни представъчни, имперфективирани със суфикса *-аа*). Според Куцала в славянските езици не е имало представки с дистрибутивно значение. Процесът, който довежда до появата на дистрибутивните глаголи, а по-късно и до специализирани дистрибутивни представки, се е свеждал по начало до перфективация на производните несвършени глаголи, които по начало са имали и имат итеративно значение. При простата перфективация на тези глаголи с някои представки се е стигало до значението „последователно засягане на действието на единичните подлози и допълнения в кръга на множествените, докато действието накрая обхваща всички единични подлози и допълнения или целия множествен подлог или допълнение и с това се изчерпи“. Впоследствие някои представки са се специализирали в тази функция⁴. Първоначално това е била представката *с-/з-*, впоследствие *по-* и някои строго специализирани сложни представки, като *поз-* в чешки, *поиз-* в сърбохърватски и най-сетне *изна-*, *изпо-*, *изпона-* в български, в който тези представки са най-характерни.

Обща особеност за дистрибутивните глаголи е обстоятелството, че те се образуват чрез съответните представки от глаголи от несвършен вид (прости и производни). И това следва напълно логично от току-що изложеното. Тук можем да видим известна аналогия с образуването на начинателните глаголи чрез представката *за-*, която напълно закономерно съгласно правилото на Андрейчин⁵, както го нарича Маслов по името на автора му, и което според същия „знае само малки изключения“⁶, се свързва само с глаголи от несвършен вид. Това общо правило важи и за руския език. „Най-разпространеният начин за образуване на дистрибутивната свършаемост в руския литературен език е чрез присъединяване

¹ М. Кусафа, Пак там.

² Д. Грубор, Аспектна значења, стр. 71—79.

³ Slovník spisovného jazyka českého, II, N-Q, Praha, 1964; Slovensko-český slovník, Praha, 1966.

⁴ М. Кусафа, Rozwój..., стр. 154—159, 176—178.

⁵ L. Andrejczin, Kategorie znaczeniowe koniugacji bułgarskiej, Prace komisji językowej, 26, Kraków, 1938, стр. 19; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, § 230.

⁶ Ю. С. Маслов, Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление), Вопросы грамматики болгарского литературного языка, Москва, 1959, стр. 307.

представката *по-* към представящи глаголи от несвършен вид¹. „Обаче в живия език дистрибутивните глаголи с представката *по-* се образуват и от представящи глаголи от свършен вид (позапереть все двери)². Такива случаи има и в чешки език³. „Независимо от това дали дистрибутивният глагол се образува от представящ глагол от свършен или от несвършен вид, свършаемостното значение за дистрибутивност винаги се съчетава с граматическото значение свършеност. Такива глаголи като *позапереть* и *позанирать*... са абсолютни синоними в семантично и граматическо отношение⁴. „В началния период от развитието на дистрибутивните глаголи обаче положението в руския език е било друго... Колкото в *по-*дълбока древност отиваме, толкова броят на дистрибутивните глаголи, образувани от представящи свършени глаголи, намалява и расте броят на глаголите, образувани от несвършен вид. Оттук следва и заключението, че развоят е започнал от последните. С течение на времето обаче носители на дистрибутивното значение става все повече представката (специализирала се в това значение) и започва да става в по-малка или по-голяма степен безразлично дали основата е итеративна или не⁵).

Както видяхме, тези глаголи почти във всички славянски езици са перфективна тантум. Исаченко сочи от речника на Ушаков примера *перебаливать*, несвършено съответствие към *переболеть*, и заявява, че „формата *перебаливать* естествено може свободно да се образува, но едва ли такава форма се среща фактически в литературния език⁶. За чешкия език Ройзензон приема възможността при дистрибутивните глаголи да се запази несвършеният вид, струва ми се обаче, че той недостатъчно точно отграничава дистрибутивното значение от смекчителното, при което, макар и в редки случаи, е възможно несвършеното съответствие към свършеното⁷. В българския език, както е известно вече от трудовете на Маслов, глаголи перфективна тантум по семантични причини няма⁸, така че тук и при дистрибутивните глаголи обикновено имаме двойки глаголи, свършен и несвършен вид: *изпозатворя* — *изпозатварям*, *изподпиша* — *изподписвам*, *изпознаса* — *изпознасям*. Така е при преобладаващия брой дистрибутивни глаголи в българския език. От една страна, това напомня положението в руски език, където има многобройни дистрибутивни глаголи, които са образувани със съответната представка от свършена глаголна основа. От друга страна, обаче в руския език и двата глагола в двойки от типа *позапереть* — *позанирать* остават от свършен вид, докато в български език единият — *изпозатворя* — е от свършен вид, а другият — *изпозатварям* — е от несвършен вид.

Трябва да приемем, че развитието на българския и руския език, както и в други отношения, е вървяло, общо взето, по едни пътища. Така в

¹ А. В. Исаченко, Грамматический строй..., стр. 290.

² А. В. Исаченко, Грамматический строй..., стр. 291; Н. Kř i ž k o v á, Několik poznámek k distributivnosti v ruštině a češtině, Ruský jazyk, 8, 1958, 9, стр. 396.

³ Н. Schuster-Šewc, Die „perfektiven Iterativa“ im Sorbischen, стр. 66; Л. П. Ройзензон, Глаголы с вторичной приставкой *по-*...

⁴ А. В. Исаченко, Грамматический строй..., стр. 292.

⁵ М. Kusařa, Rozwój..., стр. 158.

⁶ А. В. Исаченко, Грамматический строй..., стр. 284.

⁷ Л. Н. Ройзензон, Глаголы с вторичной приставкой *по*..., стр. 54 и сл.

⁸ Ю. С. Маслов, Глагольный вид..., стр. 201—202; и в други трудове на Ю. С. Маслов.

български вероятно дистрибутивните глаголи първоначално са се образували само от глаголи от несвършен вид, също както в останалите славянски езици и са били от свършен вид (както това достатъчно ясно личи от изследването на Куцала¹). По-късно обаче дистрибутивните глаголи са започнали да се образуват и от глаголи от свършен вид.

Оттук нататък вече се проявява истинската специфика на българския език. От момента, когато в българския език е започнала да действа силната тенденция към всеки глагол от свършен вид да се образува глагол от несвършен вид, на тази закономерност е трябвало да се подчинят и дистрибутивните глаголи, образувани от несвършен вид, но перфектива тантум до този момент. Дистрибутивните глаголи обаче, образувани най-често от производни несвършени глаголи, спадат в повечето случаи към онзи тип глаголи, които в българския език по формални причини не могат да се подлагат на по-нататъшна имперфективация именно поради наличния вече в тях суфикс за имперфективация *-ва (изпоподписвам)*. След като това не е било възможно, а системата на българския език все пак е изисквала настоятелно да се премахне видовата дефективност, бил е подирен друг изход от създаденото положение. Появилият се по-късно модел на дистрибутивен глагол, образуван от свършена основа, е станал много продуктивен, така че в българския език двойки от типа *позапереть — позапиратъ, изпоотворя — изпоотварям* са станали нещо обикновено. В определен момент двата синонимни в семантично и граматично отношение глаголи от тези двойки са били видово преосмислени, като единият (образуваният от свършен глагол) е запазил свършения си вид, а другият е започнал да се схваща като глагол от несвършен вид, и то дори като новообразувано съответствие от несвършен вид към глагола от свършен вид². Това е било подпомогнато очевидно от различната морфологична структура на основите на тези два пълни първоначално видови синоними. Или може би още по-точно: поради невъзможността по формални причини към първоначално перфективния *изпоподписвам* да се образува съответният несвършен, той принудително е трябвало да съчетае в една форма и несвършеното значение, да има и несвършена употреба, както с и днес в българския език при много глаголи от типа *преплувам*, в него е надделяло несвършеното значение, той е започнал да се смята за несвършен и като негово свършено видово съответствие е започнало да се смята съответното свършено образувание, образувано от свършената видова основа *изпоподпиша*. Надделяло е несвършеното значение в глаголи от типа *изпозатварям*, именно защото са били противопоставени на съответните първоначални техни синоними от типа *изпозатворя*. По образеца на тези двойки по-късно са се образували съответни свършени съответствия към преминалите от свършен вид към несвършен вид дистрибутиви. С други думи видопроизводството при дистрибутивните глаголи е започнало да става в обратна на привичната посока (от свършен вид към несвършен вид), т. е.

¹ М. Куцала, Rozwój..., стр. 158.

² Това дава основание на Г. К. Венедиктов да твърди, че „всяка етимологическа втора представка (с изключение на *за-* с ингресивно значение) в български език се присъединява към основа от свършен вид“. — Г. К. Венедиктов, К вопросу о глаголах с двумя приставками в современном болгарском языке, Ученые записки ЛГУ, № 180, 1955. Серия филологических наук, вып. 21, стр. 183 и др.

към несвършен вид е започнал да се образува свършен вид, което от гледище на славянското видопроизводство е нещо съвсем непривично (ако нямаме пред вид образуването на свършени глаголи с чисто видови представки към простите несвършени). Днес в българския език като че ли и в областта на дистрибутивните глаголи всичко става по общия образец *подпиша* — *изподпиша* — *изподписвам*, въпреки че тази развойна верига никак не съответствува на първоначалното положение, запазено в по-слаба или по-силно изразена степен в останалите славянски езици и съответстващо на логическия модел.

От днешно гледище в същност би трябвало да приемем, че дистрибутивните глаголи от свършен вид чрез съответните представки се образуват от изходен представъчен глагол от свършен вид и че едва към него чрез суфикса *-ва-* се образуват съответните несвършени съответствия¹. Но както видяхме вече, това противоречи на семантичната структура на дистрибутивните глаголи и на техния генезис. Така че в българския език поради особеност във видовата му система първоначалните отношения в тази област се обръщат наопаки. По-горе приведохме паралел с начинателните глаголи (*заподписвам*), които също по формални причини остават перфектива тантум. Вихме могли да си зададем въпроса, защо и тук не е станало същото, което е станало при дистрибутивните глаголи, за да се премахне видовата дефективност, и защо наред със *заподписвам* не се е появил глаголет *заподпиша*, след което видообразуването и тук би започнало да става в обратна посока. Веднага трябва да кажем, че покрай сходството между двата типа глаголи има и разлика. Преди всичко покрай начинателните глаголи съществуват и съответните начинателни съчетания със съответния фазов глагол *започна/започвам*, сам по себе си недефективен, но който може да се свързва само с глагол от несвършен вид: *започна/започвам да подписвам* (никога не: *подпиша*). Тези начинателни съчетания очевидно представят модела, от който трудно можем да се отклоним. Освен това видовата дефективност тук се избягва в случаите, когато се налага да се употреби глагол от несвършен вид, именно чрез употребата на начинателни съчетания от типа на *започва да преписва*.

Но въпреки всичко казано досега за начинателните глаголи, въпреки правилото на Андрейчин (познаващо според Маслов само малко изключения²) в българския език дори и в тази област при начинателните глаголи, образувани от производни представъчни несвършени глаголи, видовата дефективност в редки случаи е започнала да се премахва по същия начин, както при дистрибутивните. В Речника по съвременен български книжовен език например са отбелязани следните свършени съответствия на начинателните глаголи: *завъзкача се, заизвия, заняхват* (с пример от Вазов), *заподканя, запокатеря се* (с пример от Вазов), *запреваря се, запрелистя, запристъпя* (с пример от Йовков), *заразмахам, зауслушам се*³.

Дистрибутивни глаголи се образуват със съответните представки както от прости несвършени, така и от производни глаголи

¹ Г. К. Венедиктов, К вопросу о глаголах с двумя приставками..., стр. 183, и др.

² Ю. С. Маслов, Глагольный вид..., стр. 307.

³ Вж. и Г. К. Венедиктов, К вопросу о глаголах с двумя приставками..., стр. 184—185 (освен глагола *завъзкача се*, Венедиктов приглежда още три примера от Ст. Ц. Даскалов: *занаблягна, заизмяна, заизвия* и един пример от Йв. Вазов: *заподкатеря се*).

от несвършен вид. Казаното досега се отнася до втория тип глаголи, защото при първия тип всичко от гледище на видообразуването е съвсем нормално: *изпогазя — изпогазвам*. Така е и при съответните начинателни: *запиша — записвам, заплетя — заплитам*.

Разбира се, всички досега приведени съображения за българския език имат в значителна степен абстрактно теоретичен характер, те се нуждаят от подкрепата на конкретен езиков материал, събран от паметниците от различни епохи на развитието на българския език. Тук вероятно работата ще бъде доста трудна, а материалът оскъден, защото се касае за една в значителна степен експресивна категория глаголи, които сравнително рядко биват представяни в писмените паметници. Като доказателство, че българският език някога не се е различавал от другите славянски езици, могат да се приведат някои изолирани петрефакти, когато дистрибутивни глаголи, образувани от несвършени производни основи, палят и до днес свършения си вид и срещу тях няма съответствия с дистрибутивно значение, образувани от съответните производни представящи свършени основи. Такъв е случаят например с глаголите *нахвърлям, изпонахвърлям*. В Речника по съвременен български книжовен език *нахвърлям* е определен като несвършен към *нахвърля*. Това наистина в някои случаи може да е така, при употреби като че ли с недистрибутивно значение. Все пак в много случаи *нахвърлям* се употребява като свършен глагол. Така е и в единия от примерите, които са приведени за илюстрация на значението на този глагол в съответната речникова статия на Речник на съвременния български книжовен език: „Помисли си в първия миг да *нахвърля* войниците в реката, но това беше безумие“ (Вазов). И ако *нахвърля* е също така дистрибутивен от свършен вид, то тук ще имаме синонимна двойка от типа *позапереть — позапирать*. Аналогичен и по-ярко изразен е и случаят с *(изпо)наслагам — (изпо)насложа*¹. Към *наслагам* даже има новообразуван глагол *наслазвам*.

Забелязаната от Куцала особеност на производните несвършени глаголи, именно че след свързването им с нона представка те не само се перфективират, но придобиват и своеобразен дистрибутивен характер, е много интересна. В същност това може да се наблюдава и при други начини на действие.

Във всички подобни случаи в резултат на взаимодействието между начин на действие и вид се получават по-сложни отношения на синонимия и омонимия, които често затрудняват определянето на вида и изобщо значението на съответния производен глагол (ние видяхме това вече отчасти при глагола *нахвърлям*). Подобни трудности има и в чешкия език. Това до известна степен намира отражение в речниците, както личи от примерите, които Ройзензон цитира от *Přiruční slovník jazyka českého* (дистрибутивни от несвършен вид *rouhasinati, roumírati, roumíkati, roupláseti* и др.)². От приведените от Ройзензон 4 дистрибутивни глагола от несвършен вид в *Slovník spisovného jazyka českého* личшат *rouhasinati, roumíkati* и *roupláseti*, а *roumírati* е представен на първо място като свършен с дистрибутивно значение и на второ място като несвършен с еволютивно значение. Дадени са, от друга страна, *rouhasinati, roumíkati,*

¹ Посочените случаи противоречат на обобщенията на Г. К. Венедиктов, К вопросу о глаголах с двумя приставками..., стр. 183 и др.

² Д. И. Ройзензон, Глаголы с вторичной приставкой *по-*..., стр. 52.

като свършени глаголи със смекчително значение¹. Направената справка в Příruční slovník jazyka českého впрочем говори, че тълкуването на Ройзензон на глагола rouhasínati като дистрибутивен не е правилно, освен това илюстрацията, която е дадена към глагола roupláseti говори по-скоро за свършеното му значение, а при останалите два глагола — roumírati и roumíkati — положението не е съвсем ясно, въпреки че би могло да се предполага дистрибутивно значение².

Да вземем например един глагол, образуван от производна несвършена основа с прибавянето на втора представка, именно *do-*³. Нека анализираме семантиката на двойката от глаголи *дозатворя* — *дозатварям*, които в речника са дадени като свършен вид и несвършен вид. Значението на свършения глагол е общо взето ясно: довършване докрай на последната фаза на едно еднократно еволютивно действие, в случая „затварянето“ (на врата). При несвършеното съответствие *дозатварям* обаче имаме следните възможности:

1. *Дозатварям*₁ е несвършена форма с комплексно значение, която се употребява вместо *дозатворя* в сегашно историческо и при неограничена повторителност.

2. *Дозатварям*₂ представя в некомплексен, процесен вид еднократното значение на *дозатворя* и може да има актуална употреба, да отговори на въпроса „Какво правиш сега?“

3. Докато в горните два случая *дозатварям*_{1,2} биха производни от *дозатворя*, съществува и един трети глагол *дозатварям*, произведен вече не от *дозатворя*, а от *затварям*, и то от свършен вид. Така два глагола, различни по вид и по начин на образуване, съвпадат в една форма. Поради формални причини *дозатварям* от *затварям* е принудително двувндов. Първоначалната перфективност на този глагол би трябвало да се очаква теоретически, като се има пред вид аналогията със *затварям* (евентуално *заотварям*). Например: „Дозатварях последователно всички врати и едва тогава се прибрах в стаята си“. Разбира се, тук се появява известна синонимия с *дозатворя* и поради силния натиск на системата за свършен вид остава да се схваща *дозатворя*, а в *дозатварям* надделяна и остава като доминиращо (според Речника по съвременен български книжовен език единствено) значението на несвършен вид. Разбира се, в този случай много от нюансите се заличават, предостани се да бъдат доочертани от контекста⁴.

Особено ярко се проявява това сложно взаимодействие между начин на действие и вид при глаголите, образувани от производни представъчни основи чрез прибавяне на втора представка, този път *по-*. Да вземем за пример същия изходен глагол *затворя* — *затварям*.

¹ Slovník spisovného jazyka českého, II, N — Q. Praha, 1964.

² Příruční slovník jazyka českého, Díl IV — Část I, P — Průsvituč, Praha, 1941—1943.

³ Вж. съпоставката на глаголите със *za-* и *do-* у Г. К. Венедиктов, К вопросу о глаголах с двумя приставками..., стр. 185—186.

⁴ Изобщо при производни префигурани глаголи от несвършен вид реперфективацията твърде често се натъква на трудности, произлизащи от противоречието между двата процеса перфективация и имперфективация, изразени ярко в случая чрез представка и наставка: В такъв случай често се прибегва до удвояването на една и съща представка. Това се обяснява със стремежа да се обнови семантичната и перфективираща изразителност на представката, затъмнена от имперфективацията суфикс — M. Sz y m c z a k, Czysowniki typu *dopidosupowuwać* w gwarze Domaniewka, Studia z filologii polskiej i słowiańskiej, 5, Warszawa, 1965.

Позатворя тук е глагол със смехчително-деминутивно значение. Срещу него имаме производната от него несвършена форма *позатварям*₁ (при сегашно историческо и неопределена кратност).

Съответен глагол *позатварям*₂, който да представи действието на *позатворя* в некомплексен, процесен вид в актуална употреба, тук няма, тъй като начинът на действие на *позатворя* не може да се процесуализира.

Налице е обаче омонимният глагол *позатварям*₃, изведен вече не от *позатворя*, а от *затварям* и следователно от свършен вид. Разликата в значението на *позатварям*₁ и *позатварям*₃ (при отсъствие на *позатварям*₂) тук е твърде ярка и забележима и едва ли е много трудно да се долови перфективното значение на *позатварям*₃. Въпреки това обаче в Речника на съвременния български книжовен език глаголите от този тип са дадени без каквото и да било изключение и свършено неправилно по схемата *позатварям несв.*, *позатворя св.*¹

За да приключа, искам да подчертая още веднъж уникалното сред славянските езици положение на българския език, който в областта на глаголният вид не търпи перфектива тантум и когато видовата дефективност в даденото направление не може да се отстрани с традиционни средства, чрез по-нататъшна суфиксална имперфективация, потърсва и намира други пътища за това.

¹ По въпроса за възникващата тук често омонимия вж. у Л. Н. Ройзензон, Глаголы с вторичной приставкой *по-*..., стр. 55 и сл.

СЛУЧАИ НА СИНОНИМИЯ В БЪЛГАРСКАТА ТЕМПОРАЛНА СИСТЕМА

Валентин Станков

Въпреки че въпросът за граматичната синонимия напоследък все повече привлича вниманието на лингвистите, и досега липсва единство в разбирането и интерпретацията на този въпрос¹. Но тъй като целта на настоящата статия е преди всичко да бъдат посочени някои конкретни случаи на синонимия в българската темпорална система, чието излагане ще спомогне да бъдат уточнени особеностите на функционирането на граматичната синонимия и критериите за разграничаването ѝ от неутрализацията и вариантноста в граматичната система, тук няма да се спираме на конструктивните и слабите страни на отделните схващания за граматичната синонимия, а ще се ограничим да дадем само работно определение на това семантично явление: граматичните синоними са различни, но еднородни, едноаспектни граматични форми или конструкции, които под влияние на контекста се сближават (без да се изравняват) по едно от своите значения². В посоченото определение е подчертано, че граматичната синонимия трябва да бъде еднородна (едноаспектна), т. е. да се занимава с изследването и съпоставянето на значенията само на форми от една и съща граматична категория, напр. време, наклонение, залог и др., тъй като в лингвистичното проучване са съществени преди всичко връзките между елементите от определена система, които стоят на едно равнище³.

¹ Вж. напр. И. И. Ревзин, К вопросу о грамматической синонимике, Изучение языка в высшей школе, 1952, 1; Р. Мутафчиев, Грамматическа синонимика, Български език, VI, 1956, кн. 3; Ю. Д. Апресян, Проблема синонима, Вопросы языкознания, 1957, 6; Е. И. Шендельс, Понятие грамматической синонимии, Научные доклады высшей школы, Серия филологических наук, 1959, 1; K. Gabka, Zur Abgrenzung lexikalischer, morphologischer und syntaktischer Synonymie, Zeitschrift für Slavistik, XII, 1967, 5.

² Подобно определение дава и Е. И. Шендельс (вж. цит. съч., стр. 81), но тя го свързва само с т. нар. контекстова синонимия, отличаваща се, според нея, от системната синонимия, при която съпадат основните значения на граматичните форми, а се различават допълнителните им значения. (При системната синонимия граматичните форми се различават и по обема на значенията си). Посоченото тук определение обаче обхваща и системната синонимия, която в същност е частен случай на контекстовата синонимия (вж. и по-нататък).

³ Т. нар. междуаспектна синонимия, която изследва всички начини на изразяване на дадено значение, независимо дали те са граматични или не, намира място в стилистиката, но не и в строгия граматически анализ, понеже при нея се изследват функционалните сближения между категории на различни равнища, заемащи различно място в езиковата си-

В българската темпорална система се различават два основни типа синонимия — между преки (непреносни) значения на глаголните времена и между преки и преносни значения на времената.

I. Синонимия между преки (непреносни) значения на две темпорални форми. Ето няколко случая на такава синонимия:

1. При контекстови указания за предходност на действията, изразени от аорист, имперфект и перфект, спрямо някакъв минал момент се наблюдава синонимия между всяко едно от посочените времена и плусквамперфекта. Тази синонимия се дължи на факта, че аористът, имперфектът и перфектът имат по-широк семантичен обем в сравнение с плусквамперфекта и могат да изразяват действия, съществуващи в който и да било момент от миналото, включително и в периода, предхождащ определен минал момент. По такъв начин аористът, имперфектът и перфектът навлизат в специфичната сфера на приложение на плусквамперфекта. Напр.¹: „Гостенинът, който *пристигна* (*беше пристигнал*) преди половин час, седеше в ъгъла и с нетърпение чакаше да го поканят на вечеря“² (синонимия между аорист и плусквамперфект), „В стаята весело се втурна момиченцето, което само преди пет минути *плачеше* (*беше плакало*)“ (синонимия между имперфект и плусквамперфект), „Тя изнади хляба от фурната преди още да *се е опекъл* (*да се беше опекъл*) и се спусна към гарата“ (синонимия между перфект и плусквамперфект)³.

В посочените случаи на синонимия всяко време запазва своето основно (инвариантно) значение (значението, което минимално зависи от контекста) — аористът и перфектът, които не се свързват темпорално с миналия момент, изразяват минали действия, прекратени преди момента на говоренето, имперфектът изразява действия, съвременни на периода или на момент от периода, предхождащ миналия момент, за който се говори, а плусквамперфектът е употребен именно в своето специфично значение. Следователно предходността на действията, изразени с аорист, имперфект и перфект, в такива случаи е само логическа, а предходността, изразена от плусквамперфекта, е отразена и граматически⁴. От назването на темпоралната специфика на всяко от посочените времена обаче произтичат някои особености в представянето на действията: когато са в аорист и имперфект, действията са представени като конкретни процеси, извършени или вършени преди определения минал момент, за който се говори, а когато са в плусквамперфект, обикновено е подчертан фактът, че те са съществували преди миналия момент. Тези

стема, напр. между времена и наклонения (срв. субституцията на императива от бъдеще време — „Ти *ще* *избълиши*! Никой не ти е дал думата“), между определителен член и показателно местоимение (човекът — *този* човек), между съществителни и местоимения (*Иван* — *той*) и др.

¹ Тук, както и по-нататък, поради липса на място няма да посочваме всички възможни синтактични позиции на синонимия между темпоралните форми, а ще привеждаме само по един или два примера (обикновено конструирани).

² Вж. и примерите, описани от Ю. С. Маслов (в Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление, Вопросы грамматики болгарского литературного языка, Москва, 1959, стр. 284).

³ Времената, чиито значения имат по-широк обем и са по-независими от контекста, са основни (главни) членове в синонимната двойка.

⁴ Вж. по този въпрос и Л. Андрейчин, IV Международният съезд славистов. Материали дискуссии, II, Москва, 1962, стр. 225.

особености добре проличават в случаите на съвместна употреба на плусквамперфект и аорист и на плусквамперфект и имперфект при изразяването на действия, предхождаци определен минал момент, напр. „Една юнска вечер Стоичко Данкин влезе уморен и потиснат в кръчмата на Джони, след като сутринта *бе сякъл* (срв. *сече*) дърва в гората, а следобеда *помогна* (срв. *бе помогнал*) на жена си да прекопае тютюна“ (Д. Димов), „Но практичният усет на майката . . . я накара да си спомни също така и главоломното забогатяване на няколко души, които *бяха започнали* (срв. *започнаха*) с тютюна от нищо и на които преди години Чакъра *даваше* (срв. *беше давал*) пари на заем да се нахранят в гостилницата“ (Д. Димов). Запазването на основните значения на аориста, имперфекта и плусквамперфекта в такива случаи на синонимия се потвърждава и от факта, че „изместването“ на плусквамперфекта от аорист и имперфект е възможно само когато плусквамперфектът е с акционално значение. В следното изречение напр., където е налице статално значение на плусквамперфекта, не би могло да се употреби аорист или имперфект: „За разлика от друг път сега всичко му се виждаше пусто, остаряло и чуждо, къщата сякаш *се бе смалила и потънала* в земята . . .“ (И. Петров). В случаите пък на синонимия между перфекта и плусквамперфекта перфектът поради специфичните особености на значението си по-добре подчертава и актуализира факта, че действията са се извършили в сравнение с плусквамперфекта, който от своя страна по-силно подчертава връзката на предходност на действията с миналия момент. Следователно значенията на съответните времена, образуващи синонимна двойка, само се приближават, но не се изравняват напълно.

2. При контекстови указания за следходност на действията, изразени от аорист, имперфект и перфект спрямо някакъв минал ориентационен момент, е налице синонимия между посочените времена и бъдеще време в миналото. Тези случаи на синонимия, както и посочените по-горе, се дължат на по-широките граници на „движение“ на аористните, имперфектните и перфектните действия в миналото в сравнение с действията в бъдеще в миналото. Напр. „Призори четата тръгна към Врачанския балкан, където на другия ден войводата *намери* (*щеше да намери*) смъртта си“ (синонимия между аорист и бъдеще в миналото), „Щом стигна на училището, побърза да потули опасните книжа . . ., мина в оградата на гробищата и ги завря в коностаса на дъсчения гроб на чорбаджи Арменка. По тая причина Мирончо по-после *казваше* (*щеше да казва*), и твърде духовито, че чорбаджи Арменко през живота си предаваше патриотите, а след смъртта си ги *укриваше*“ (Ив. Вазов) (синонимия между имперфект и бъдеще в миналото), „В навечерието на провала арестуваха Петков, който още на другия ден *е издал* (*щеше да издаде*) скривалището на партизаните“ (синонимия между перфект и бъдеще в миналото)¹.

И при посочените случаи на синонимия времената запазват основните си значения, откъдето произтича и добре доловима разлика между тях — бъдеще време в миналото подчертава отношението на следходност

¹ В някои от посочените примери взаимната заменяемост на времената, влизащи в синонимни отношения, не е много естествена. Тя обаче не е задължителен признак на граматичната синонимия (вж. Е. И. Шенделъс, цит. съч., стр. 78—79).

на действията спрямо миналия момент, за който се говори, като при това предава действията с известна хипотетичност, която е чужда на аориста, имперфекта и перфекта, изразяващи действията като извършени процеси в миналото. И не случайно синонимия на аориста, имперфекта и перфекта с бъдеще в миналото е възможна само когато формите за бъдеще в миналото изразяват действия, за които е сигурно, че са реализирани в миналото (срв. посочените примери).

3. При контекстови указания за предходност на действията, изразени от форми за бъдеще време спрямо някакъв бъдещ момент, са възможни случаи на синонимия и между бъдеще време и бъдеще предварително време. Напр.: „Ще видиш, че утре до пет часа той *ще се отпете (ще се е отпел)* и *ще предаде (ще е предал)* документите“. И в този случай на синонимия (която и тук се дължи на по-широкото значение на бъдеще време в сравнение със значението на бъдеще предварително) времената запазват основните си значения, поради което формите за бъдеще време подчертават по-добре процеса, а формите за бъдеще предварително наблягат на факта, че действието ще се извърши, свързвайки го при това и граматически, а не само логически с бъдещия момент, за който се говори.

4. Между аорист и перфект също в редица случаи е възможно семантично сближаване, което понякога може да се тълкува като синонимия. Напр. „Ти знаеш ли, че Иван *ходи (е ходил)* в чужбина“, „*Четох (чел съм)* три пъти „Под игото“. Обаче обикновено синонимията между аориста и перфекта прераства в неутрализация (вж. по-нататък).

5. При повторителната употреба на несвършен аорист и имперфект е възможна синонимия и между тези времена. Напр. „Той ходеше много често до града, обикаляше там при новите властици, питаше и разпитваше дали ще може да си възвърне нивата. *Подава (подаваше) заявления, тропаше (тропаше), моли се (молеше се)*“ (Г. Караславов). Семантичното сближаване на аориста и имперфекта в такива случаи е обусловено, от една страна, от липсата на указания за видова приключеност на повтарящите се действия в несвършен аорист и от възможността те да се възприемат с известна вътрешна развойност — особености, сближаващи тези действия с действията в имперфект, за които непрекъснатостта и процесността са твърде характерни. Разбира се, решаващ в случая е итеративният контекст, който, представяйки действията като повтарящи се в миналото процеси, позволява да бъдат приглушени основните темпорални отлики между аориста и имперфекта. Въпреки несъмненото сходство на значенията на аориста и имперфекта в такива случаи обаче тези времена и тук запазват своята темпорална специфика, от която произтичат някои по-конкретни различия между тях, свързани напр. с изразяването на прекратеност или съотв. непрекъснатост преди момента на говоренето, с характера на повторителността, с възможността за изразяване на обичайност или квалификативност (която е присъща само на имперфекта) и др. Тук обаче не е уместно да говорим по-подробно за тези особености¹.

¹ Вж. В. Станков, Имперфектът в съвременния български книжовен език, София, 1966, стр. 128—130.

6. Между значенията на някои темпорални форми, които са употребени в подчинени изречения, поясняващи глагол за идеална дейност в главното изречение (т. е. глагол със значение на *усещам, мисля, казвам*), също е налице синонимия. Повечето от случаите на такава синонимия са описани от Л. Андрейчин, поради което тук само ще ги изброим: а) Когато глаголът в главното изречение е в минало време, в подчиненото изречение е налице синонимия между презенс и имперфект, напр.: „Той отвори прозореца и видя, че вече *се разсъмва (се разсъмваше)*“¹, между перфект и плусквамперфект: „Когато се върнах, почувствувах, че *съм изгладнял (бях изгладнял)*“², между бъдеще време и бъдеще в миналото — „Чак тогава разбрах, че вечерта *ще заминавам (щях да заминавам)*“³; б) Когато глаголът в главното изречение е в бъдеще време, в подчиненото изречение е налице синонимия между презенс и бъдеще време: „Това е слаб отбор. Утре на мача сам ще видиш как играчите *тичат (ще тичат)* безцелно по игрището и *ритат (ще ритат)* топката накъдето им попадне“, между перфект и бъдеще предварително време — „Когато се прибере, той ще види, че тя *е заминала (ще е заминала)* вече“.

Във всички посочени случаи на „съжителство“ на темпоралните форми времената запазват своите основни значения и при това всяко време е употребено с пряко, а не с преносно значение. Това се дължи на факта, че ориентацията на действията в презенс, перфект и бъдеще време е насочена към момента на идеална дейност, изразен от съответния глагол в главното изречение, а не към момента на говоренето на автора на изречението. От изтъкнатите особености на ориентацията на действията произтичат и известни стилистични различия между посочените темпорални форми, чиито значения са синонимични — при времената, които не са ориентирани към момента на идеална дейност (имперфект, плусквамперфект, бъдеще в миналото, бъдеще предварително в миналото и др.), в съзнанието на възприемащия изпъкват действията на автора на цялото изречение, а при употребата на времената, ориентирани към момента на идеална дейност (презенс, перфект, футурум), на преден план се поставят действията на лицето, което върши идеалната дейност в главното изречение. Срв. напр.: „Той помисли, че *падаше*“ и „Той помисли, че *пада*“. Следователно и в посочените случаи значенията на времената, които са синонимични, не се покриват напълно.

II. Синонимия между прякото значение на една темпорална форма и преносното значение на друга темпорална форма⁴. Случаите на такава синонимия са твърде многобройни в нашия език. Ето някои от тях:

¹ Вж. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 224 и 236.

² Вж. пак там, стр. 243 и 246.

³ Вж. пак там, стр. 250 и 256.

⁴ При преносната употреба на темпоралните форми тяхното основно (инвариантно) значение се запазва, но условията на транспозиция го обогатяват с допълнителни — стилистични или модални — елементи (вж. по-подробно В. Станков, Преносната употреба на българските глаголни времена и въпросът за инвариантното значение на граматичните форми, Известия на Института за български език, кн. XVI, 1968).

1. При *стилистичната употреба* на времената се наблюдава синонимия между: аорист и презенс¹ (сегашно историческо) — „Преди малко се качих (се качвам) в трамвая и изведнъж забелязах (забелязвам), че съм забравил да си купя билет“, имперфект и презенс — „Вчера тъкмо излизях (излизам), и на вратата ме срещна Иван“, перфект и презенс — „България е паднала (пада) под турско робство в 1396 г.“, бъдеще в миналото и бъдеще — „Сутринта тъкмо щях да излизам (ще излизам), и на вратата се позвъни (се звъни)“, бъдеще време и презенс (сегашно предсказно, профетическо) — „Знаеш ли как си представям нашия бъдещ живот? . . . Ще си купим (купуваме си) ние една прекрасна вила в Банки или в Княжево. Ще си обаведем (обзавеждаме си) там хубава градинка. Ще си купим (купуваме си) и автомобил . . .“, повторителен презенс и бъдеще време — „Той обича в празник да се разхожда извън града. Вземе (ще вземе) трамвая, та чак в Княжево. Изкачи се (ще се изкачи) на планината и ходи (ще ходи) по цели часове из гората“, повторителен имперфект и бъдеще време — „Тя имаше навик да става рано. Сутрин се вдигнеше (ще се вдигне) в тъмни зори и се хванеше (ще се хване) на работа още преди другите да са станали“².

2. При *модалната употреба* на времената³ се среща синонимия в следните по-важни случаи: а) При изразяването на модална отсенка на увереност в осъществяването на действието — между бъдеще време и презенс — „Утре ще замина (заминавам) за Пловдив“, бъдеще време и аорист — „Ако не тръгнем веднага, ще ни отидат (отидоха ни) билетите за концерта“, бъдеще време и перфект — „Като прехвърлим оня байр, и ще стигнем (сме стигнали)“; презенс и имперфект — „Само една рожба си имам (имах), но и нея ще ми вземат тия капасъзи“, бъдеще в миналото и плюсквамперфект — „Ако не бяхте дошли навреме, ние щяхме да загинем (бяхме загинали)“, бъдеще в миналото и имперфект — „Един от тях съобщаваше на експерта, че два военни камiona заминават след половин час. Друг ешелон от моторни коли щеше да тръгне (тръгнаше) в шест часа сутринта“ и др.; б) При изразяването на модална отсенка на досещане — между презенс и имперфект — „Как се казва (се казваше) това момче?“, перфект и плюсквамперфект — „Та за къде сме тръгнали (бяхме тръгнали)?“, аорист и плюсквамперфект — „Кой от вас получи (беше получил) двойка миналия срок?“, бъдеще време и бъдеще в миналото — „Къде ще ходим (щяхме да ходим) тази вечер?“, бъдеще време и имперфект — „В колко часа ще бъде (беше) събранието утре?“, и др.; в) При ирсалната употреба на някои времена — между бъдеще време и бъдеще в миналото — „При хубаво време ще отида (щях да отида) утре на Витоша“, и др.

От посочените по-горе случаи на синонимия се вижда, че понякога в българската темпорална система се среща и синонимия само между

¹ На първо място са посочени времената с пряко значение (основните синоними), а на второ място — времената с преносно значение.

² Някои от посочените случаи на стилистична синонимия между времената са отбелязани и от Р. Мутафчиев, вж. цит. съч., стр. 337—339.

³ По-подробно за модалната употреба на времената вж. В. Станков, Модална употреба на глаголите времена в съвременния български книжовен език, Известия на Института за български език, кн. XV, 1967.

преносните значения на темпоралните форми (напр. между сегашно историческо и бъдеще вместо минало в повторителна употреба, между аорист и презенс, употребени вместо бъдеще време, и др.). Тъй като такива преносни значения са синонимични на преките значения на други темпорални форми, в такива случаи в същност е налице тройна синонимия, напр. между имперфект, сегашно историческо и бъдеще вместо минало в повторителна употреба: „— Едно ми е мъчно на мене. Помниш ли като ги *наредеше* ония ми ти кръстци в Среден лъг? Кой откъдето *се зададе*, *ще каже*: Стойлови са . . .“ (А. Каралийчев); между бъдеще време и преносно употребени вместо него аорист и презенс: „Ако подуши полицията, че се криеш тука, *ще загинем* (*загинахме*, *заживаме*) до един“, и др.

От всички посочени по-горе примери за синонимия, включително и случаите на синонимия между преките значения на темпоралните форми (повечето от които, според терминологията на Е. И. Шенделс, са случаи на системна синонимия), темпоралната синонимия е обусловена от контекста. Без наличието на подходящ контекст значенията на съответните времена, образуващи синонимна двойка, не са синонимични. Освен това във всички случаи на синонимия, включително и при синонимията между преки и преносни значения, основните (инвариантните) значения на темпоралните форми, встъпващи в синонимни отношения, се запазват. Ето защо по-приемливо е граматичната синонимия да се дели не на системна и контекстова, а на пряка и преносна, като при пряката синонимия основна предпоставка за семантичното сближаване между граматичните форми обикновено е различието в обема на значенията им.

Необходимо е да отбележим, че в българската глаголна система се наблюдава синонимия не само между времената, но и между членовете на други глаголни категории, напр. наклонението, залога и др. Така напр. в синонимични отношения могат да встъпват индикативът и императивът в случаите на транспозиция на императива: „*Трепни се* от работа по цял ден, *чисти, готви, гледай* децата, а той само се шляе!“, императивът и условното наклонение: „*Поддай ми* (би ли ми *подал*) книгата“, и др.¹

И така, установихме някои позиции, при които е налице граматична синонимия. Българската глаголна система обаче, със своето семантично богатство, създава добра възможност да се внесе по-голяма установеност и в сложния въпрос за разграничаването на граматичната синонимия от неутрализацията и вариантността, които също се отнасят до функционално близки явления в граматиката и поради това имат твърде много допирни точки със синонимията.

В общи линии, неутрализацията на значенията на граматичните единици, влизащи в опозиция, може да бъде определена като „... изпръзването — с изключение на широката сфера на транспозициите — на немаркирания член вместо възможния маркиран, т. е. употребата на неспецифичната форма вместо по-специфичната форма“². За да стане обаче

¹ Примери за синонимия при залога посочва Р. Мутафчиев, вж. цит. съч., стр. 339—340.

² H. Křížková, Pojetí neutralizace v morfológii, Slovo a slovesnost, XXVI, 1965, kn. 1, стр. 23. В същност и по въпроса за неутрализацията, както и по въпроса за синонимията, учените са далеч от единно схващане, вж. напр. анкетата на А. Мартине, La notion de neutralisation dans la morphologie et le lexique, Travaux de l'Institut de linguistique, II, Paris, 1958.

разликата между синонимията и неутрализацията по-ясна, ще добавим, че при неутрализацията единият член на корелативната двойка (немаркираният) загубва специфичното си значение (обикновено без да се изравнява семантично — напр. стилистично или модално — с другия член)¹. Както вече отбелязахме, при синонимията, за разлика от неутрализацията, граматичните форми винаги запазват основното (инвариантното) си значение и следователно запазват и специфичното (главното) си значение, което се включва в инвариантното².

Ето няколко примера за неутрализация в българската глаголна система:

Известно е, че перфектът, както и аористът, означава минали действия, прекратени преди момента на говоренето и ориентирани непосредствено към момента на говоренето. За разлика от аориста обаче, в значението на перфекта липсват данни за времето на извършване на действията, т. е. перфектните форми не дават данни за локализираност на действията във времето³. На практика перфектът се употребява обикновено, когато става дума за неопределени по време на извършване минали действия. Това е специфичното значение на перфекта. По времето на извършване на перфектното действие може и да се уточнява — напр. с различни обстоятелствени пояснения, срв. „Пристигнал съм точно в 6 часа“⁴. (Твърде често е достатъчен само контекстът и ситуацията, за да се схване едно перфектно действие като локализирано в миналото, напр. „Деца, знаете ли какво съм ви купил (вя кулук)“). Именно такива случаи представляват позиции на неутрализация на перфектното и аористното значение, в които перфектът губи своето специфично значение. За избирането на едната или на другата форма в такива случаи (които са твърде разпространени в разговорната реч) факторите са субективни. (Същото се отнася и за случаите на неутрализация съотв. между неутралноизказния имперфект, плусквамперфект и бъдеще в миналото, от една страна, и свидетелския (личноизказния) имперфект, плусквамперфект и бъдеще в миналото, от друга страна, напр. „Колко пъти като закъснееше, синът ми е чукал (чукаше) и тропал (тропаше) на вратата да му отворя“)⁵. Посочените случаи на неутрализация на значението на перфекта и аориста показват, че между тях съществува опозиция от привативен тип, маркиран член на която е аористът, а немаркиран — перфектът. (Признакът, „марката“ е локализираност, определеност на действието във времето).

Между модалните категории при глаголните времена в нашия език също могат да бъдат набелязани някои позиции на неутрализация на зна-

¹ За специфично или главно значение се говори обикновено при граматичните опозиции. То е такова значение на немаркираните граматични форми (влизайщи в привативна опозиция със значението на други, маркирани форми), което не може да бъде изразено от маркираните форми, т. е. значението, противоположно на значението на маркираните форми.

² „Случаите, когато специфичните семантични отсенки на синонимите не се реализират, могат да бъдат анализирани като позиции, в които става неутрализация на противопоставянията“ (Ю. Л. Апресян, цит. съч., стр. 88).

³ За значението на перфекта, аориста и останалите времена вж. по-подробно В. Станков, *Българските глаголни времена*, София, 1969.

⁴ Вж. Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, стр. 240.

⁵ За посочените модални значения на времената вж. В. Станков, *Категории на модальности в съвременния български език*, *Български език*, год. XVII, 1967, кн. 4.

ченията им. При тези позиции неутралните времена (напр. перфектът) загубват специфичното си модално значение на неутрално изказване и се употребяват в контекст, който изисква свидетелско или съотв. преизказно време, напр.: „Днес съм работил (срв. *работих*) цял ден непрекъснато“ (контекст на свидетелственост), „Казаха ми, че Петков е *заминал* (срв. *бил заминал*) за чужбина“ (контекст на преизказност). Посочените случаи на неутрализацията говорят, че неутралните времена са в привативна опозиция както към свидетелските, така и към преизказните времена. Маркирани членове на тези опозиции са съотв. свидетелските и преизказните времена, а немаркиран член — неутралните времена.

От казаното става ясно, че позициите, при които две темпорални форми, изразяващи съвсем близки значения, запазват специфичните си значения, не трябва да се разглеждат като позиции на неутрализацията и не дават основания да се говори, че съответните темпорални значения образуват привативна опозиция¹. Такива случаи трябва да се разглеждат само като проява на синонимия между значенията на времената. Напр. когато перфектът пази специфичното си значение, той не се неутрализира с аориста, въпреки че в определен контекст може да се сближава семантично с него (срв. „*Не съм ходил у тях*“ и „*Не ходих у тях*“). В такива случаи може да се говори за синонимия между тези две времена (вж. по-горе). За функционалната опозиция между тях обаче са от значение само позициите на неутрализацията.

Що се отнася до разграничаването на граматичната вариантност от синонимията и неутрализацията, смятаме за достатъчни признаците на вариантите, които дава Д. Станишева: вариантите, които трябва да се изучават в синхронен план, са „семантично тъждествени синтактични единици. При наличието на някакви, дори минимални, семантични или стилистични разлики на две конструкции трябва да се говори за случай на синтактична синонимика“². Освен това задължителен признак за вариантите е „да се употребяват в определени, в повечето случаи взаимно изключващи се позиции“³. (Въпреки че тук става дума за синтактична вариантност, казаното напълно се отнася и за по-общата граматична вариантност).

Добър пример за семантична вариантност в граматичната система са случаите на употреба на формите за презент, перфект и имперфект (обикновено от свършен вид) със значение съотв. на бъдеще време, бъдеще предварително и бъдеще в миналото в подчинени, предимно обстоятелствени изречения, поясняващи главни изречения в бъдеще време (при имперфекта — съотв. в бъдеще време в миналото), напр.: „Когато станеш студент, ще трябва да учиш много повече от сега“, „Ако филмът е започнал, няма да влезем да го гледаме“, „Повечето от мъжете разбраха, че драмата щеше да свърши, когато немците *обсипеха* пози-

¹ Въз основа на такива случаи М. Деянова прави напр. извод, че имперфектът и плюсквамперфектът са в привативна опозиция, в която имперфектът е немаркиран член (вж. М. Деянова, Към въпроса за функционалния развой на перфекта в славянските езици, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 59).

² Д. С. Станишева, О падежних вариантах, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 39. (За вариантността вж. и В. И. Шендельс, Синтаксическите варианти, Научни доклади высшей школы, Серия филологических наук, 1962, 1).

³ Д. С. Станишева, цит. съч., стр. 40.

цията им с огъня на минохвъргачките си“ (Д. Димов)¹. Тъй като разглежданата употреба не е нито пряка, нито преносна (при презенса тя в същност е остатък от по-старо състояние на българския език)², в случая е налице омонимия на посочените форми съотв. с формите за презенса, перфекта и имперфекта³.

Фактът, че формите за презенса, перфекта и имперфекта в такива случаи и формите съотв. за бъдеще време, бъдеще предварително и бъдеще в миналото са семантично напълно тъждествени, и че се употребяват в определени, обикновено взаимноизключващи се позиции (не може да се каже напр. „Когато *ще станеш* студент, *ще* трябва да учиш. . .“), говори, че тук са налице типични случаи на семантична вариантност.

Необходимо е да подчертаем, че случаите, при които значенията на две граматични форми са варианти на една грамема, не могат да служат за доказателство, че между съответните времена е налице привативна опозиция⁴. За привативна опозиция, както отбелязахме, може да се говори само когато значенията на корелативната двойка встъпват в позиции на неутрализация.

¹ За тази употреба вж. по-подробно Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 222—224, 254 и 235—236.

² Вж. Д. Иванова-Мирчева, Развитие на бъдеще време (futurum) в българския език от X до XVIII век, София, 1962, стр. 61.

³ За омонимия при презентните форми в случая говори и И. К. Бунина, вж. Система времен старославянского глагола, Москва, 1959, стр. 138.

⁴ М. Деянова, изхождайки главно от подобни случаи, определя презенса и имперфекта като немаркирани, съотв. спрямо бъдеще време и бъдеще в миналото (М. Деянова, цит. съч., стр. 54 и 59).

СЪВРЕМЕННИЯТ КНИЖОВЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ПРОБЛЕМАТА ЗА СЕГАШНО СТРАДАТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ

Христо Първев

1. Партиципалната система в съвременния книжовен български език се е развила така, че не е изградила сегашно страдателно причастие със свои самостоятелни структурно-морфологични черти. Поне за такава категория в нашата граматична литература не се говори утвърдително. В излезлите български граматики обикновено¹ се изтъква с малки изключения², че в днешния книжовен български език има остатъци от сегашно страдателно причастие и че неговите форми се употребяват като прилагателни имена, заети от черковнославянски (по-рано) и от руски (по-сетне и днес) източници. Нашата книжнина разполага с достатъчно материали, от които се вижда, че форми за сегашни страдателни причастия са придружавали изграждането на книжовния новобългарски език във всички етапи. Към проследяване съдбата на тези форми подбужда и днешната книжовноезикова действителност — може да се каже, че някои книжовноезикови прояви, на първо място публицистиката (перниодика, радио, телевизия и др.) и научният стил продължават да боравят с облици, сами по природа непосредно свързани със сегашното страдателно причастие. Като очертават, макар и бегло, историята на тези форми, предлаганите бележки се присъединяват към усилията за изясняване на проблемата за сегашното страдателно причастие в съвременния книжовен български език.

2. Форми за сегашни страдателни причастия могат да бъдат наблюдавани още в пай-ранните прояви на книжовен живот из български краища. Въпреки че са по-рядко срещани в ръкописната книжнина (дамаскини и др.), те се явяват сред нормално използваните книжни елементи, свързани със старобългарската и особено с черковнославянската книжовна традиция; естествено, тях можем да видим употребявани и в Палео-

¹ Вж. Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на българския език, 1939, стр. 282; Н. Костов, Българска граматика, 1939, стр. 135—136; А. Т.-Балан, Нова българска граматика, 1940, стр. 206—207; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, 1944, стр. 316; още в: Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. II, 1957, стр. 94—101; Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, Български език, изд. III, 1962, стр. 280; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, 1964, стр. 403—404.

² Вж. Д. Попов, Българска граматика, 1941, стр. 102—103.

вата история. Ето някои примери из ръкописната книжница¹ от XVII и XVIII в.

... и душа е человеку *невидима*, бесъмъртна и невеществена (Тр. дамаскин 154); Тука да прекараме дните наши мирно от врага *видимаго* и *невидимаго* ... (там 356); ... та бехи от сичките *най-драголюбим* и почтени, заради негова кротост и уред (Любл. ръкопис 76а); Това сичкото да бяхте биле струвале; и мене бяхте домилеле, та не бяхте биле сега осъдени в огня *негасимъ* (там 44а); ... троние светая, и *покланяемаа*, *неностижимаа*, съпрестолная, единославная ... (Свищ. Дамаскин 291); ... да применим живот *невредимъ* от дупманите душевни и телесни ... (там 293); Хоцещи ли, в дому седети и явсех царства мира сега ... увелети съдеяная и *свѣтваемаа* в них ... чету историю (*История славеноболг.* 3); Читайте и знайте да не бивате от други родове и язници *подметаеми* и *укораеми* (там 5); Видев же себе Сабин *невидима* от воинство и от поданих ... (там 20).

3. Облици от сегашни страдателни причастия преминават естествено и в първите печатни български издания, наследили много от дамаскинската традиция (Софроний Врачански, Й. Кърчовски, К. Пейчинович, покъсно Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Хр. Павлович и др.). Изобщо в книжнината от първата половина на миналото столетие тези причастни форми се употребяват наред с други книжни лексикални и граматични средства, срв. някои примери:

... и искушение що са случава нам от *видимыхъ* и *невидимыхъ* враг наших ... (Софр., Кириакодр. кг, 1806); И намисли от там да отиде, | в на място *незнаемо* иде (К. Огн., Жит. Алексия 35, 1833); Причастиего да имаме в лзикат, ако не в *глаголемыята*, поне в *пишемыята*, секой знае колко е потребно (Н. Рилски, Болг. грам. 68, 1835); *Зависими* и под покровителството Хинейскаго царя нахождащи ся земли (Н. Бозв., Землеоп. 71, 1835); ... а множествого требе да се смотри като число отвлечено, изразяюще само колко пъти требе да се земе *многожимо то* (С. Ил., Стих. аритм. 25, 1843); ... сиреч край Дунав и пр. на онова *невоспоминаемо* и весма старо время ... (сп. Любосл. 6, 88, 1844); И цар на това рече: което ми бъде лесно, това ще ти дам, ако ли е невозможно *просимото* не можем ти да (Хр. Павл., Басносл. 4, 1844); Такожде и Аристип е дал едному таковому глупавому отцу един приятен, но *убаемиъ* (*ухонаемиъ*) отговор? (П. Ст., Плутарх 15, 1845); Зачото *избираемити* началници много пъти они сами не бяха добри люде ... (С. Рад., Нравоучение 45, 1853).

4. Сегашни страдателни причастия не престават да бъдат употребявани и през втората половина от миналото столетие — както преди, така и след Освобождението. Знае се, че през третата четвърт на миналия век българското националноосвободително и културно-просветителското движение обуславя ускорено развитие на новата българска книжнина, оформила от това време своите основни „жанрови“ направления: периодика, научно-популярни издания (учебници и др.), художествена литература и административно-юридически материали, срв. отделни примери:

Девойки на драго сърце и с *изискваемое* девичьско срамене приемат подадения им врътсена ... (Г. С. Р., Показалец 95, 1859); В *предлагамъ-тъ* комедия ... (Т. Ик., Ловч. владика 73, 1863); За владиска достойност са *избираеми* сичките румунски протопопови и архимандрити ... (в. Турция 18, 1869); Секи народ който не съставлява отделно господарствено тяло, той сикога са подвергава ... на някакво си *не видимо* влияние на централизацията ... (в. Свобода 1, 1869); ... ние днес основавами *непоколебимъ* Св. си Синод ... (в. Право 6, 1871); ... тя (Русия — Х. П.) е *неизмъримата* ... сида, северната снежна преспа ... (в. Напредък 133, 2877); Не може да ся откаже, че

¹ Тук се привеждат примери из издадените вече ръкописи, срв. С. Аргиров, Люблянският български ръкопис от XVII век, СБНУНК, кн. XII, 1895, и кн. XVI—XVII, 1900; Л. Милетич, Копривщенски дамаскин, Български старини, кн. II, 1908; Свищовски дамаскин, там, кн. VII, 1923; Й. Иванов, История славеноболгарская, 1762, БАН, 1914; А. Иванова, Троянски дамаскин, БАН, 1967.

четите в много отношения ся показват слепи подражателни на германизма, но това е било *неизбъжимо* следствие на тяхното географическо положение . . . (в. Зорница 9, 1879); Господинът с цепната буза, забележи с тържествующ поглед *видимото* смущение на Говедарова . . . (Ваз., Немили-недраги, сп. Наука 3—4, 221, 1883); . . . но като видя, че са загубиха *гокимити* птици, примами соколите . . . (Ц. Г., Гайчо К., сп. Труд 4, 400, 1890). Този закон признаваше за *неотпукобаема* земята на всеки американски поданик . . . (сп. Ден IV, 267, 1895); По лицето му играеше . . . *нескриваемо* безпокойство (Ваз., Цова земя 55, 1869); Подир него иде П. К. П., още Черновежд *нарицаем*, който пише все за исторически работи (П. П. Сл., т. IV 28, 1897).

5. Биват използвани сегашни страдателни причастия и след изграждането на книжовния новобългарски език. Може да се каже, че тяхната употреба не е прекъснала през първата половина от нашето столетие, макар и да са неравномерно представени в различните моменти и в различните книжовноезикови прояви, срв. отделни примери:

Ставаше му дори чоглаво пред хората за тая *нескриваема* студенина на Любича (Ваз., Нора, 1908); Самодивските скали, които се виждаха очертаани в небето . . . остри, високи, далечни, *непостижими*, навесени . . . (Елян Пелин, Самодивските скали, 1902); . . . княз Андрей . . . някакъв тих шептящ глас, *твърдящ в несъмляем* такт (сб. Начало 5, 1911); . . . и заговорът на сичките сили на ада . . . няма да угаси у нас *неугасимото* (Ваз., Из бележника 28, 1920); . . . ръцете, които за една са жестоки и *неумолими*, а за други нежни . . . (Мих. Крмен, Зовът на Вардара, сп. Злтрг. 7, 1920); Те бяха по-лесно *извиними* пред човечеството . . . (сп. Листопад 3—4, 102, 1922); Всичко съществуващо е *необходимо* (сп. Звезда 12. 551, 1933).

6. Вижда се, че сегашни страдателни причастия могат да бъдат наблюдавани в българската книжнина от няколко века насам. Наистина отначало в дамаскинската и в другата ръкописна книжнина, после в първите печатни книги и изобщо по време на Възраждането те са заемани преди всичко като готови облици от черковнославянско-руски източници със своите типични формални, семантични и синтактични особености; по-рядко са причастията, образувани от живи български глаголи. В едни случаи са изпълнявали функции на прилагателни имена, срв.:

. . . като се раздвой душа от тяло, то става студено и *недвижимо* . . . (сп. Любосл. 8, 14, 1944); Първобитни и несъставени *мними* еленски речи ся доказват съставени, производни . . . (Г. С. Р., Показалец XXIII, 1859); Не се стряскайте, синко, този *невидимый* мой приятел е чистият въздух . . . (в. Гайда 5, 76, 1866); На юг от река Орипоко а по река Амазонка ся простират *непроминувем* дубрави . . . (Б. П., Кр. геогр. 222, 1868); . . . устроили ся бяха поше из памтивеска, или съвсем самостоятелно, или в държави *независими* политически, разномислени религиозни общества . . . (сп. Чит. 1, 23, 1870); Моето низкелудуше разяснение ще ти представи *видимъ* образ от труда ми (в. Право 7, 1871); . . . тайна *непроницаема* и *ужасаема* (П. П. Сл., сп. Мисъл 1, 97, 1895); той най-после, не можа да откаже на *любимата* ся страждуша жена . . . (Ваз., Дъщерята на Пилата, 1902).

Но другаде такива форми са функционирали като причастия, т. е. изисквали са свои пояснения. Не би могло да се каже, че облиците, употребявани като прилагателни, са по-многобройни от облиците, употребявани като причастия; дори впечатлението е, че през миналото столетие (без последната четвърт) вторите употреби са по-разпространени. Безспорно това се дължи преди всичко на източниците, от които са заемани тези форми — обикновено те са идвали заедно с цялата синтактична постройка на изречението или пък в словосъчетания, където сегашни страдателни причастия имат свои пояснения, срв. някои примери:

Ако ли *от някое суетно мнение*, или языколюбие *побъждаеми*, ги оставяме да са маят и да си губят златото време . . . ще погрешим (Р. Попович, Христовия 67, 1835);

... действия *извършавем* *от* животни на неодушевени предмети ... (С. Рал., Учебник по бълг. език 73, 1863); Радуваш са като гледаш ... морето тихо и чисто като огледало, или *движимо* и *любяно от волнения и бури морски* (сп. Любосл. 8, 115, 1844); Заец *гохмъ* *от орел* подбъгнал към жилището на жука ... (П. Р. Сл., Басн. 6, 1852); Момци ... събират ся на дружини, съдружени от свирци и *приалъкаем* *от девичини задружни засобни отпевки* ... (Г. С. Р., Показалец 94, 1859); У Бърковица е учител Г. Спас А. Йотов човек *похваляем* *за доброто му поведение* ... (в. Бълг. пчела 13, 1863); А жив пример и до днес са хайдушките чети, *привъждаем* *от главатари* ... и от хоръвоносци (Г. С. Р., в. Бъдушност 4, 1864); Мароко е държава *независима, управляема от султан* или император ... (Б. П., Кр. геогр. 199, 1868); ... негово словесие г-и Григ. гледащем ревността на съотечествениците си, *отдаваема към него*, не се отрече от желанието им ... (в. Македония 8, 1869); За ничто си и никде способен | *Неслагаем* *ни в совет* ни в битва (Гр. Пърличев, Илиада, сп. Чит. 16, 489, 1871); Когато една съпруга е уверена, че тя е не само полезна и приятна на мъжа си, но е и сърдечно *любима от него* ... (в. Зорница 3, 1876); Подир още един час убийствено труден ход и *мъжими от жестока жажда*, нис стигнахме на връх Стара планина! (Ваз., Един кът ... , сп. Наука 6, 492, 1882).

Възрожденските автори на учебници по български език не са единни по отношение на сегашното страдателно причастие. За едни такава категория безспорно съществува в глаголното спрежение и затова я представят в граматиката си¹. Други обаче избягват да включват в спрежението тези форми и правят уговорки, че това са единични старинни или руски облици, превърнали се в прилагателни имена². Трети пък изобщо не говорят за сегашни страдателни причастия, макар че сами могат да ги употребяват³. Вече се каза (вж. 1), че нашата граматична литература от 30-те години насам по начало не борави с тази категория в спрежението, като обикновено допуска нейни десемантизирани облици в пределите на прилагателните имена (вж. по-нататък).

7. Въпреки отрицателното отношение на нашата граматична литература спрямо сегашното страдателно причастие като глаголна категория днешната практика предоставя много облици, използвани и като прилагателни (прсдимно), и като причастия (по-рядко). Това личи както от семантичните, така и от синтактичните им особености, срв. отделни примери

Срещите с Ленин, силата на Лениновите идеи оставят *неизгладими* следи в съзнанието на Сава Чукалов (в. Пулс 16, 18. III. 1969); Главните претенции към творците от окръга са създаването на *значими*, високохудожествени творби (в. Работн. дело 89, 30. III. 1969); А ми се искаше тъкмо такава любов, макар че Лазарина не отговаряше съвсем на ... представата ми за *любима* жена (Е. Коралов, Неоновы слънца, сп. Пламък 5, 16, 1969); Артистичният състав на театъра беле малоброен и загубата на четворката откри мъчно *попълнима* празнина (Д. Казасов, Видяно и преживяно 156, 1969); Несъмнено като изключен това е *допустимо*, ако се запази мярка (в. Лит. фронт 14, 3. IV. 1969); И се научих да гледам на тежкия си жребий като на *поносимо* страдание (там); Така всяка годна Ефрат ... нанася *непоправими* загуби на народното стопанство (в. Отеч. фронт 7632, 4. IV. 1969); През последните години все *по-забележима* става тенденцията ... (в. Работн. дело 95, 5. IV. 1969); Това му се виждаше преживяно и *невъзвратимо* (Ст. П. Д., Румънчето, в. Нар. младеж 82, 6. IV. 1969).

8. Може да се каже, че през първите десетилетия от сегашния век употребата на разглежданите причастия до известна степен се ограничава

¹ Вж. Хр. Павлович, Граматика славенобългарска, В Будиме граде, 1836, стр. 28 - 31; Й. Груев, Основа за българска граматика, Бялград, 1858, стр. 77; С. Радлов, Начална граматика, Болград, 1870, кн. I, стр. 86.

² Вж. Д. Войников, Кратка българска граматика, Браила, 1864, стр. 156; Ив. Момчилов, Граматика за новобългарския език, Русчук, 1868, стр. 96.

³ Вж. Неофит Рилски, Болгарска граматика, В Крагуевце, 1835; Ив. Богоров, Първичка българска граматика, Букурещ, 1844; Т. Пиншков, Начална българска граматика, Цариград, 1872.

в сравнение с това, което наблюдаваме през миналото столетие. И това е напълно естествено — докато книжовният новобългарски език още е в процес на изграждане, по-специално докато се стабилизира глаголното спрежение, употребата на такива и на други книжни форми е все още допустима между другото и затова, че още не е на лице нормата, спрямо която да се проецират ненужните структурно-морфологични елементи (сред тях са били и обличите за сегашно страдателно причастие). Освен това резервираността на граматичните и учебните издания, преминала по-късно и в категорично отрицание на тази категория, безспорно също е допринасяла за ограничаване на такива форми.

От гледище на своите структурно-морфологични особености сегашното страдателно причастие, поне със заеманите от черковнославянски и от руски облици, се оказва не много подходящо, за да бъде възприето в глаголното спрежение. В случая става дума за това, че при много случаи не е имало, а и сега няма подходящи структурно-морфологични условия за приспособяване на заеманите и за образуване на нови причастни форми¹, напр. при глаголи от I и II спрежение: *зная* — „знаем“, *играя* — „играем“, *пея* — „пеем“, *въртя* — „въртим“, *строя* — „строим“ и под. Както се вижда, възможните основни причастни форми съвпадат с глаголните форми за I л. мн. число сегашно време. Запазването на форми като *любим* и под. (прилагателни имена) може да се обясни с тяхната десемантизация (заети като прилагателни и функциониращи като прилагателни имена), за което на българска книжовноезикова почва допринася и отменатото ударение, срв. *любим* (I л. мн. число сегашно време) и *любим* (прилагателно име). Благодарение на отменатото ударение са възможни днес и форми като *возим*, *носим* и под., функциониращи семантично и като причастия.

Глаголите от III спрежение също могат да образуват причастни облици (с наставка *-ем*), срв. *използвам* — *използваем*, *обработвам* — *обработваме*, *спрягам* — *спрегаем* и под. Колкото и да не са утвърдени такива форми днес, колкото и да се чуствува при тях небългарският облик, те се срещат твърде често в книжовноезиковата практика (писмена предимно) — главно в периодиката и в научния стил, както беше вече показано, срв. още някои примери:

А едър сибирски, Сергей учи селски Радул как да разчита чертежи, да връзва в *неразплитаем* възел стоманени въжа (в. Пулс 6, 18. III. 1969); На сесията беше посочена необходимостта от въвеждането на *избираеми* народни съвети (в. Работн. дело 92, 2. IV. 1969); Той (планът — Х. П.) ще бъде съставен с оглед . . . *предполагаемото* промишлено и общостопанско развитие на града (в. Отеч. фронт 7631, 3. IV. 1969); Ние ли . . . ще пропусваме възможността да впрегнем наред с икономическите стимули *неизчерпаемите* възможности на революционния морал в служба на делото? (в. Лит. фронт 14, 3. IV. 1969); Тя (критиката — Х. П.) е станала . . . по-свободна в изврата на едно въображение, което иска да направи конкретно *осезаема* и влияеща образна мисълта (сп. Пламък 6, 11, 1969); Скицирано е с най-важните статистически *разполагаеми* данни положението по онова време на отделните категории селяни . . . (в. Работн. дело 106, 16. IV. 1969).

9. Като показват адекватната природа на форми за сегашно страдателно причастие, някои фактори същевременно обуславят и твърде засилената гравитация към прилагателните имена предимно. Такава е например ролята на абстрактните съществителни имена, образувани с наста-

¹ Вж. Хр. Първев, Морфологични особености на причастията в съвременния книжовен български език, Български език и литература, 1969, кн. 1, стр. 25—31.

зка -ост от облици, свързани със сегашно страдателно причастие, срв. някои примери:

Изработените тъкаци . . . се отличават със здравина, блясък, което гарантира . . . намалена *свиваемост*, *мачкаемост* (в. Работн. дело 182, 30. VI. 1968); Не шеш ли, в стопанството докараха едно бяло вещество в торби. За фуражно било, за *подсвиваемост* и не знам що си (в. Стършел 1186, 1. XI. 1968); *Чуваемостта* също била много добра (Бълг. телевизия, 1. XI. 1968); Значи все пак намерях някакво съчтание между *непробиваемостта* и агресивността . . . (в. Студ. трибуна 27, 1. IV. 1969); Иван Попиванов посвети изказването си на проблема за *нетвъримостта* към критиката . . . (в. Лит. фронт 14, 3. IV. 1969); Неведнъж гръцката преса реагираше срещу нескритата резервираност и *неприимчивост* на италианското обществено мнение . . . (в. Веч. новини 5453, 4. IV. 1969); Тяхната *приложимост* и достъпност са от не по-малко значение (в. Отеч. фронт 7632); Това лято имаха (бобрите — Х. П.) голяма *раждаемост* (в. Нар. младеж 82, 6. IV. 1969).

10. Принадлежността на много от облиците за сегашни страдателни причастия към прилагателните имена се подкрепя и от наличието на наречия, каквито са *видимо*, *необяснимо* и под. (срв. чета *високо*, говоря *тихо* и под.). Такава употреба се наблюдава още от най-ранните книжовноезикови прояви до днес, срв. отделни примери:

Водите са, каквото е вероятно и *знаемо*, равни . . . (К. Фог., Землеоп. 15, 1843); . . . малкия пелинак *несмирнимо* пищеше в майчините си обятия (П. Ю. Т., Ратайкина, сп. Ново време 3, 265, 1897); *Несравнимо* сладък е първият сън (в. Нар. младеж 82, 6. IV. 1969); *Забележимо* нараства интересът и на западноберлинските туристи към комфорта и бързината . . . (в. Работн. дело 93, 3. IV. 1969); Тя *видимо* нареждаше стаячката не само за себе си (Е. Коралов, Неопови слънца; сп. Пламък 5, 22, 1969); А неговият съперник пострадал *неоправнимо* (Бълг. телевизия, рубрика „Атлас“, 6. IV. 1969); Отечественният фронт държеше за своето решение да състави сам свое правителство и . . . това *немигнуемо* щеше да стане (Ив. Мартинов, В ония дни, сп. Пламък 5, 53, 1969).

11. Известна роля в подкрепа на сегашните страдателни причастия с оглед на облиците играят и субстантивирани форми. Някои от тях днес не се осъзнават като причастия (напр. *насекомо*, *сказуемо* и под.). Други пък са структурно и семантично по-близки до съответните български глаголи, но си остават по същество термини с по-ограничена употреба (напр. *делимо*, *полезни изкопаеми*, *множимо*, *определяемо* и под.). Ето отделни примери:

. . . умножаваме с този всеки вид на *множимото* . . . (С. Ил., Стих. аритм. 68, 1843); Но защо накрая не се чува гласа на страдащия и *мълчимия*? (сп. Бълг. книжниц. 6, 196, 1859); . . . а при остатъка сваляме следшата цифра от *отлимото* (С. Костов, Кратк. аритм. 35, 1864); . . . и в такива предмети които докарват срам и хула по-вече на разнаскателните нежели на *укоряемия* (П. Р. Сл., За жените 47, 1869); . . . *наказиваемия* трябва да спусти ръцете си към колената (Л. К., сп. Знание 2, 28, 1875); Ще обедини ли Никсън *необединяемото*? (в. Веч. новини 5421, 26. II. 1969); Далк служат, както се твърди, за охрана на *обвиняемия*? (в. Работн. дело 96, 6. IV. 1969).

12. Поради затрудненията от структурно-морфологично естество става така, че семантичните особености на сегашни страдателни причастия се поемат на първо място от минали страдателни причастия. Такава употреба не е била чужда на книжнината от миналото столетие, но по-широко разпространение добива тя през десетилетията от нашия век, срв. привеждания вече пример от в. Стършел: „Историята на благодушно *свиваните* (вм. „свиваемите“) рамене“. Това явление е своевременно отбелязано в нашата довоенна граматична литература¹, а за

¹ Вж. А. Т.-Балан, цит. съч., 1940, стр. 151, 209; Л. Андрейчин, Kategorie znanstwowe koniugacji bułgarskiej, Kraków, 1938, стр. 76—77, Основна българска граматика, 1944, стр. 316.

него започва да се говори и в последно време¹. Като не се броят бележките на Ю. С. Маслов в „Очерк болгарской грамматики“ (стр. 262—264), внимание заслужават работите на В. В. Бородич („Об одной особенности болгарского глагола“²) и на Е. В. Захаревич („Причастия с суффиксами *-ен, -и* и *-т* от возвратных глаголов в болгарском языке“³). Двете авторки разглеждат по-подробно отношенията между глаголният вид и различните типове причастия в българския език, вземайки под внимание съответствията в руски. Пряко отношение към тази проблема има статията на Е. Георгиева „За някои граматико-семантични промени на миналите страдателни причастия в съвременния български книжовен език“⁴. Авторката прави в същност цялостна семантична характеристика на днешната книжовна причастна система и стига до извода за видова диференциация между формите за минало страдателно причастие: по начало от свършените по вид глаголи се образуват минали страдателни причастия (срв. *извършен* и под.), а от несвършените по вид глаголи — сегашни страдателни причастия (*извършван* и под.). Така че при разглеждане семантичната природа на днешната книжовна българска партиципална система това положение ще трябва да се има пред вид във всички случаи. Друг е въпросът дали винаги минали страдателни причастия по своята семантична природа могат да бъдат сегашни страдателни причастия.

Оказва се, че и сегашно деятелно причастие може да поеме част от семантичното съдържание на сегашното страдателно причастие, срв. *говорим — говорещ се, доловим — долавящ се, обработваем — обработващ се* и под.⁵ Естествено, възможностите на сегашните деятелни причастия са значително по-ограничени в сравнение с това, което наблюдаваме при миналите страдателни причастия.

13. Засилените прояви на сегашни страдателни причастия през последните десетилетия представляват характерен момент от развитието на причастната система в съвременния книжовен български език. Безспорно тук влияе и руският език, но първопричината трябва да се търси в това, че семантично мястото на сегашното страдателно причастие в книжовното новобългарско спрежение стои непълнено. Употребата на минали страдателни причастия (повече) и на сегашни деятелни причастия (по-рядко) не е в състояние да поеме изцяло семантиката на тази глаголна категория. Трябва да се има пред вид още, че от средата на миналия век насам книжовният новобългарски език е възприел в глаголното спрежение и по-специално в причастната система две категории, от които едната изобщо не е присъща на живия народен език (сегашното деятелно причастие), а другата се среща върху ограничена част от днешната езикова българска територия (деепричастието). Поради своите формални и семантични особености, както и поради стилистичните и синтактичните си функции, тези две причастия са все още употребявани главно в писмената книжовна реч. Наличието на сегашно деятелно причастие и на дееприча-

¹ Вж. Хр. Първев, Черти от семантичната характеристика на причастията в съвременния книжовен български език, Български език, 1969, кн. 2, стр. 113—121.

² Вж. сб. Славянская филология, выпуск второй, МГУ, 1954, стр. 76—79.

³ Вж. Вестник Ленинградского университета, № 14, История, язык, литература, вып. 3, 1968, стр. 126—133.

⁴ Вж. Известия на Института за български език, кн. XVI, 1967, стр. 617—626.

⁵ Вж. Д. Попов, цит. съч., стр. 102—103.

стие покрай останалите (миналите) причастия създава благоприятна семантична и синтактична атмосфера за употребата и на сегашни страдателни причастия. Възприемането на споменатите две категории (особено на сегашното деятелно причастие) създава, така да се каже, прецедент, който прави възможна употребата и на сегашни страдателни причастия. Дали навлизането на такива облици с наставки *-м*, *-ем* в практиката ще продължи със засилващи се темове, или ще бъде възспряно, трудно е да се каже. Възможно е като реакция срещу зачестилата употреба на тези причастни облици да се задълбочи и да се стабилизира диференциацията при миналите страдателни причастия с оглед на глаголни вид. И тогава наистина в глаголното спрежение и в причастната система на съвременния книжовен български език да се обособят окончателно две страдателни причастия — минало свършено (*кулен*) и минало несвършено (*купуван*), които между другото напълно ще кореспондират с миналите деятелни причастия (свършено и несвършено).

Във всеки случай има достатъчно основания да се допусне, че в днешната българска книжовна партиципиална система може да се установи нова категория — сегашно страдателно причастие. Между другото трябва да се изтъкнат следните положения: 1. Мястото на сегашното страдателно причастие с оглед на неговата семантична и синтактична природа остава още непопълнено в партиципиалната система на днешното книжовно глаголно спрежение. 2. Засилената употреба на сегашни страдателни причастия в някои книжовноезикови прояви, на първо място в публицистиката и в научното изложение. 3. Склонността на днешната причастна система да се поддава на влияния и да възприема нови граматични категории.

Както се знае, днешната книжовноезикова българска партиципиална система се състои от народни и от книжовни причастия; самата тази двойственост вече прави допустимо установяването на нова категория — сегашно страдателно причастие.

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЗНАЧЕНИЕТО И УПОТРЕБАТА НА ОТГЛАГОЛНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА НА *-НЕ*

Димо Димов

Знае се, че в нашия книжовен език има два типа отглаголни съществителни имена — на *-ние* и на *-не*. Имената на *-ние* са дошли предимно от черковнославянски и руски, а имената на *-не* са народно-разговорни. Докато първите до голяма степен са оцветени книжно и семантично са еволюирали в по-голямата си част, вторите са типична жива отглаголна категория, истински „номина акционис“. Ярката глаголност на тези имена се подчертава от всички автори и не подлежи на съмнение¹. Непълно е разгледана обаче една втора особеност в значението им, която сочи, че някои черти в семантичната еволюция на имената за действие са намерили отражение и в тази категория.

По начало в много езици съществителните имена за действия са приели и други значения. Те могат да сочат и най-различни предмети (в широк смисъл) — резултат от глаголното действие, предмети, свързани с действието, засегнати от него, осигуряващи изпълнението му и пр. От твърде общата представа за действие се идва до по-конкретна. Не е трудно да видим в това метонимично пренасяне на значението (въз основа на някаква връзка, зависимост между действието и предмета в широк смисъл). О. Ахманова пише: „За руския език, както и за някои други европейски езици, е типично означаването с една дума действието и неговия резултат“². На друго място авторката бележи, че за руското отглаголно съществително се оказва „напълно нормално“ да се означава наред с действието (процеса) и „различен род резултати и състояния,

¹ Вж. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 106; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 408; Т. Павлов, Болест (доколкото е болест), причини и лечение или за глаголните съществителни и борбата срещу тях, Български език, 1954, кн. 3, стр. 263—267. Интересно е, че в статията си Т. Павлов нарича тези имена „глаголни“ вм. „отглаголни“. По това Л. Андрейчин отбелязва, че „това название е по-подходящо“. За разлика от термина „отглаголни“, който в същност насочва към всички съществителни, „образувани от глаголи“, „глаголни“ са само тези, „които запазват по-силна глаголност в своето значение“ (вж. Л. Андрейчин, Акад. Тодор Павлов седемдесетгодишен, Български език, 1960, кн. 2—3, стр. 275). Навярно здраво установената традиция е причина терминът „глаголни съществителни“ да не е приет все още.

² Вж. О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, Москва, 1957, стр. 114.

свързани с това действие¹. Нашите наблюдения върху широката употреба на отглаголните съществителни имена на *-не* в българския език сочат, че и тук се виждат подобни тенденции на семантична многоплавноост. Пряко или косвено това е посочено от някои автори.

В изследването си „Лексико-семантични различия при съществителните имена в българския книжовен език с оглед към категорията число“ (Известия на Института за български език, кн. VII, 1961) С. Спасова-Михайлова не на едно място отбелязва, че имената на *-не*, особено в множествените си форми, могат да означават и различни предметни значения. Така някои имена от глаголи, означаващи „говорене“, могат да показват „думи, които загатват, подсещат за нещо“. „Подмятане“ и „подпитване“ не сочат действието, а думите, чрез които се осъществява то². За „конкретни представи“ говори авторката и при съществителните имена *спестяване, вземане, плащане*³. За съществителни от рода на *виждане, търсене, разбиране, схващане* и пр. четем: „Освен като отглаголни съществителни тези отвлечени съществителни имат и други значения с форма обикновено за множествено число, в които преносността е *засилена*“⁴. Не на едно място върху семантиката на отглаголните имена на *-не* се спира и Ел. Георгиева⁵. В общите граматични трудове обаче все още не е указано, че нашите имена на *-не* имат семантично развитие и могат да означават също предмета, свързан с глаголното действие. В своята българска граматика Ю. Маслов разглежда в един параграф образуването на съществителни имена с отвлечено значение, т. е. „назоваване на действия, състояния и резултати от действия“. За някои категорични имена (напр. *-ба, -итба, -еж* и др.) авторът сочи преносността на значението, което вече означава предмет, свързан с действието (резултата). За отглаголните имена на *-не* е казано обаче само това, че назовават „действия в самия процес на тяхното осъществяване“⁶. В граматиката на Ст. Стоянов виждаме параграф, разглеждащ образуването само на „имена за действия“. За някои от категориите (напр. за имената на *-ница* и *-еж*) се конкретизира, че са налице и други значения, особено „състояния или резултати от действия“⁷. Интересно е, че разглеждайки формите за множествено число на съществителните имена от среден род, авторът споменава за „субстантивирани отглаголни съществителни имена с наставка *-не*“. Посочени са и двата примера: „пране — пранета“, „ядене — яденета“⁸. Очевидно тук Ст. Стоянов под „субстантивиране“ разбира наличието на преносно значение, свързано с предмет, засегнат от глаголното действие. Това е особено второ субстантивиране — първото е самото съществително на *-не*, при което действието се мисли

¹ О. С. Ахманова, цит. съч., стр. 126.

² С. Спасова-Михайлова, цит. съч., стр. 239.

³ Пак там, стр. 247.

⁴ Пак там, стр. 285 (курс. мой — Д. Д.). Авторката не отбелязва, че тази засилена преносност е по „посока“ на конкретизирането на имената.

⁵ Вж. Ел. Георгиева, Семантична характеристика на отглаголните съществителни на *-не* и на *-нице* в българския книжовен език, Славистичен сборник, София, 1963.

⁶ Ю. С. Маслов, Очерк българской грамматики, Москва, 1956, стр. 54 и сл.

⁷ Ст. Стоянов, цит. съч., стр. 177 и сл.

⁸ Пак там, стр. 207.

„определено“, без действующо лице¹. В същност, както ще видим, това субстантивирание не е свързано само с онази част от имената на *-не*, която има множествено число на *-та*.

Преди да разгледаме по-подробно твърде богатия спектър от „предметни“ значения при съществителните на *-не*, ще се спрем на два въпроса: способността им да изразяват и свършен глаголен вид и лекото им превръщане в терминологична лексика.

Отглаголните съществителни на *-не* са възможни само от глаголи от несвършен вид, т. е. при които действието има протичане, траене. Отбелязва се обаче, че „при нужда могат да означават и свършения глаголен вид“². Това означава, че понякога имената на *-не* подчертават не представата за траене, а за завършеност, цялостност на действието. Извънредно важно е в случая в какъв контекст в изречението ще се окаже отглаголното съществително, нещо повече: с какъв предлог се свързва³. Когато съществителното на *-не* е напр. подлог, подчертава се предимно „траенето“ на действието. Същото е при заглавната-изрази с основна дума това съществително. Примери: „Пътуване към светлината“ (в. Раб. дело, бр. 101, 1969) — с последно изречение: „Пътници са те, а пътуването им е към светлината“; „Пътуване към изгрева“ (в. Уч. дело, бр. 22, 1969); „Сега присаждането им се извършва непосредствено след изваждането на бъбрека“ (в. Веч. новини, бр. 5454, 1969). В заглавията на художествени произведения, скулптура и живопис, филми, както и публицистични творби и др. отглаголните съществителни са подходящо изразно средство за насочване към протичане, изграждане на действието, описано, посочено в творбата. Ето заглавия на филми (български преводи): „Завръщането на Максим“, „Изригване“, „Пътуване с балон“, „Пътуване с любимата“, „Разузнаване на р. Яндже“⁴. В Общата художествена изложба (1962) виждаме картините „Раждането на завода — Кремиковци“ (Ил. Петров), „Сушене на тютюн“ (Хр. Форев), „На разсъмване“ (Н. Мирчев)⁵. Знаят се творби на наши и чужди автори с отглаголно съществително в заглавието си. Такива са напр. двете Ботеви стихотворения „На прощаване“ и „Обесването на Васил Левски“, Шекспировата „Укротяването на опърничавата“, романът на Бл. Димитрова „Пътуване към себе си“ и мн. др.

Когато отглаголното съществително се свърже в изречението с някакъв предлог, лесно може да се наложи представата за цялостност на действието, което се явява като цел или условие на основното действие. Особено изпъква в това отношение предлогът *за*: „Този празник е установен за ознаменуване на изключителните заслуги...“ (в. Радиотелевизионен преглед, бр. 46, 1967); „... да се запазят бъбреци, предназначени за присаждане“ (в. Веч. новини, бр. 5454); „Безсъмнено не са една и

¹ Вж. О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, Москва, 1966 (статията *субстантивация*, стр. 460). Вж. и интересните наблюдения за същността и употребата на тези имена в Записки по стилистика на българския език от М. Янкийев (цикл. изд., 1966, стр. 81 и сл.).

² Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 318.

³ Демонстрирайки способността на имената на *-не* да показват глаголи от несв. в ср. вид, Л. Андрейчин (стр. 318) различава в „през време на падането“ несв. вид, а в „след падането“ — свършен вид.

⁴ Вж. Каталог на художествени филми, ДИ „Наука и изкуство“, 1963.

⁵ Вж. каталога Обща художествена изложба, 1962, посветена на VIII конгрес на БКП.

две причините за възникването на подобни превратни представи“ (в. Раб. дело, бр. 90, 1969); Изостава подготовката за пролетното поливане на есенниците“ (там, бр. 37, 1969). В публицистиката предлогът за се налага в заглавия и подзаглавия много често с богата смислова асоциативност (напр. в материалите от Юлския пленум на ЦК на БКП срецаме раздели и подраздели като: „За усъвършенствуване финансово-кредитната система“, „За осъществяване на действителна самоиздръжка на стопанските организации“, „За повишаване ролята на науката в управлението на обществото...“, вж. в. Нар. младеж, бр. 173, 1968). Силно „категоричен“ в представянето на действието като нещо цялостно, завършено е предлогът след (а до известна степен и пред): „След изтеглянето от продажба... съобщиха“ (в. Поглед, бр. 9, 1969); „След извеждането на околоземна орбита с химическа ракета полетът продължава...“ (в. Орбита, бр. 11, 1969).

В много устойчиви съчетания (фразеологизми) с отглаголни съществителни на *-не* е налице както представата за цялостност, така и за протичане, трайност на действието. Преди всичко тук са широко разпространените изрази на *отиване*¹ (на *връщане*), за *убиване* („Един човек за убиване“ — френско-испански филм (1969), за *мирисане* (напр. „не е цвете за мирисане“), за *губене* (обикновено във „време за губене няма“ и под.), „И не е за чудене: Аугуста е не само антично селище...“ (в. Ехо, бр. 11, 1969), „Връщане към това минало не може да има“² (в. Нар. култура, бр. 13, 1969), „Властите наложиха полицейски час от *мръкване до съмване*...“ (в. Вечерни новини, бр. 5454, 1969).

Засилена представа за цялостност на действието получаваме при използване на отглаголни съществителни на *-не* в множествено число. Повтарянето на действието наистина не може да се мисли освен като особени завършени цялости. Напр. „През следващото денонощие в страната ще преобладава облачно време, с по-значителни *разкъсвания* на облачността в Североизточна България“ (в. Веч. новини, бр. 5454); „Полетите на ТУ—134... без промeждутъчни *кацания* ще съдействуват...“ (в. Раб. дело, бр. 93, 1969); „Тук стават например за една година толкова *сливания*, колкото преди са ставали за цяло десетилетие“ (там, бр. 73, 1969)³.

Тенденцията имената на *-не* да изразяват действието „непроцесно“ е толкова силна, че авторите са принудени да прибегват до някои средства на контекста, за да им предпазят от такова възприемане. Най-разпространена дума за „уточняване“ е заемката *процес*. Много често срещаме изрази като „в процеса на построяването“, „в процеса на рязането“ и пр. При някои съществителни имена за действия са налице дори изрази-шаблони (от типа „в процеса на работата“). Ето един показателен пример: „На този *процес* на книжовна *обработка* и *обогатяване* на нашия език не трябва да се гледа като на някакво механическо влияние от страна

¹ Вж. Бл. Блажев, Адвербиални предложни съчетания със значение за време от типа на *отиване*, Език и литература, 1958, кн. 2.

² Негативността в книжовната реч може да се изрази и с отглаголни съществителни с отрицание като *представка* (*недоспиване*, *недождичие*, *несправяне*, *недооцняване*). По дълбока логика при тях действието също е „непроцесно“. По-скоро имаме резултативност, особено в някои изрази — шаблони като „за *несправяне с работата*“.

³ Вж. С. Спасова-Михайлова, цит. съч., стр. 256, 257.

на руския език. Причините на това въздействие се коренят в дълбокото противоречие, което се създава между старата езикова форма и новото обществено и културно съдържание, към чието овладяване се устремява нашият народ в *процеса на своето възраждане*¹. От трите имена на *-не* само едно (*овладяване*) е без свързване с *процес*. По семантика на изходния глагол то се асимилира повече с представата за цялостно изпълнение на задача, цел. Ето още два примера: „В този учебник са разгледани явленията, които се наблюдават в *процеса на рязане* на металите“²; „... чилийската икономика се характеризира главно с *процеса на силно съкращаване* на производството“ (в. Раб. дело, бр. 37, 1969)³. „Процесността“ се подчертава и с други средства, напр. с определеното „по-нататъшното“ („*За по-нататъшното издигане* ръководната роля на Партията“ — в. Нар. младеж, бр. 173, 1968).

По своята същност (представяне на действието субстантивирано, несвързано с деятел) отглаголните съществителни имена се оказват незаменимо родно средство на лексиката за създаване на термини, свързани с процеси. Достатъчно е да отворим който и да е научен труд и справочник от енциклопедически характер, за да видим, че чрез тези съществителни, както и чрез техните „конкуренти“ (други имена за действия, между които особено много заемките на *-ция*) се изразява значителна част от ввучните понятия на епохата. Достатъчно е отглаголното съществително на *-не* да се яви в специален текст и да „завучи“ като термин или терминообразна дума⁴. То лесно влиза в състава на сложни терминни думи и словосъчетания. Голямата му продуктивност (това, че се явява от всеки несвършен глагол⁵) е основа за появата и на термини със сложен строеж, чиято втора съставка е име на *-не*, без обаче да е налице съответен изходен глагол (напр. *колхоздене*, *металообработване*, *ценообразуване*, *снегозадържане* и др.).

Ето отглаголни съществителни — термини, дадени в т. II на Кратка българска енциклопедия (1964): *гипсуване на почвата* (стр. 22), *гладуване при растенията* (28), *гниене* (33), *гранясване* (62), *декаптиране* (132), *дехидратиране* (152), *изкълчване*, *излъчване* (лъчение, радиация, 456), *израждане* (дегенерация, 466), *инжектиране в строителството* (вж. циментация, 504), *интоксикация* (вж. *отравяне*, 517), *експлоатация на полезни изкопаеми* (вж. *добиване на полезни изкопаеми*, 281), *индистиране* (520), *каландриране* (582). „Картирането“ е определено като „основен метод за изучаване на земната кора“ (626); „Здравеопазването“ е „система от държавни и обществени мероприятия за опазване на здравето, за предотвратяване на заболяванията и за лекуване на заболялите“ (404); „Делене на клетките“ е „процес при растенията и животните...“ (134). От някои примери виждаме похвален стремеж за даване преднина

¹ Л. Андрейчин, Синтактично-стилни, фразеологични и други особености на Ботевата публицистика, сб. Език и стил на българските писатели, кн. I, София, 1962, стр. 43.

² Ст. Попов, Рязане на металите, 1963 (вж. анотацията към книгата).

³ В. Отеч. фронт (бр. 7628, 1969) информира, че японски учени „са успели да открият процес за обогатяване на уран“. Тук по-добре би стояла думата *технология*.

⁴ За термините изобщо и за предимствата на термините-съществителни имена вж. А. Б. Шапиро, Строежи и съдържания на словарни статии в словаре граматических терминов, сб. Славянска лингвистична терминология, I, София, 1962, стр. 71.

⁵ Вж. и интересната статия на Ст. Стоянов „Отглаголни съществителни с наставка *-не* от свършени глагола“, Език и литература, 1966, кн. 2.

на наши термини (съществителни на *-не*), както и за посочване на такъв термин-дублет.

Масовото използване на отглаголните съществителни имена на *-не* в научно-техническия стил като терминни думи оказва голямо влияние за появата на многозначност в много от тях и за стигане до най-различни предметни значения (по изразу на Ст. Стоянов — за тяхното субстантивизиране). В отделни случаи са налице и белези за пълното разпадане на формите на *-не* (загубване на тъждеството) и за полвата на форми, които са омоними. Този проблем обаче не може да се изяснява в рамките на тази статия¹.

Ясно е от изложеното, че в семантиката на съществителните на *-не* са заложили „възможностите“ да се излезе от представата за простата глаголност, да се свърже по преносен път значението с многообразното „материално“ битие, където се проектира действието. Първото и несъмнено най-ясно доловимо предметно значение е свързано с резултата от действието, но съвсем близо до него са и редица други.

1. Отглаголни съществителни имена, означаващи предмети, които са резултат от действието на изходния глагол

Най-разпространено такава съществително е може би *спестяване* (обикновено в мн. ч. — *спестявания*). Според РСБКЕ това е второ значение (наред с първото — просто отглаголно съществително от *спестявам*): „спестени пари или други средства“ (т. III, стр. 268)². Аналогично второ значение се явява и при отглаголно съществително на *-не плащане* (вж. РСБКЕ, т. II, стр. 507). Лесно го откриваме и при *облагане* (в РСБКЕ непосочено) — оттам и в разпространеното *самооблагане*. В статията на Л. Беров „Облагането на работната заплата в чужбина и у нас“ (сп. Финанси и кредит, 1967, кн. 1) се разбира, че това „облагане“ в същност е „прогресивно-подоходен данък“, че „самооблагането“ е процент (напр. 1,5) от заплатите и пр. (стр. 63). Особено разпространено е това преосмисляне в техническия научен стил. Там *износване* напр. наред с процесно значение може да показва и получена хлабина („луфт“), измервана в милиметри, *отлагане* може да е освен действието и веществото, дошло в резултат на това действие³, *огъването* — самата част (терен), претърпял огъване (в. Поглед съобщава в бр. 9, 1969: „огъването на терена е повече от половин километър“), *оцветяването* понякога е и самият цвят (в. Орбита, бр. 5, 1969: „доброкачественият тумор предизвиква червено оцветяване“), *изгаряне* според КБЕ (т. 2, стр. 448) е „съзкупност от местни увреждания на тъканите и общи смущения, предизвикани от въздействието на високи температури“, *цамръзването* се тълкува като „местно увреждане на тъкани под действието на ниска температура“ (там, стр. 458). Четейки за „ремонт на автотракторно електрообзавеждане“ (Наръчник по ремонта на машинно-тракторния парк, II

¹ Във всички случаи обаче може да се оспори твърдението на Ел. Георгиева, че „усячане“ е може би единственото съществително на *-не*, което проявява многозначност“ (цит. съч., стр. 228).

² Вж. Ел. Георгиева, цит. съч., стр. 229.

³ В „Заатаров сборник“ (1946, стр. 81) четем за „жлези с вътрешни отлагания (секреции)“. По-долу обаче вместо *отлагане* стои „отложение“.

1964, стр. 202), ние разбираме, че се касае за устройство, за части от машината. Пак към резултати от минало действие ни насочват и „дефектите“, които могат да се появят по гумите: *счупване* или *изтегляне* на бордовете, пръстеновидно *прецупване* на повече от два слоя... *двустрани скъсвания*“ (стр. 385). В статията „Татуирането — изкуство на полинезийците“ (в. Ехо, бр. 11, 1969) четем: „... *татуирането* е служило някога и за облекло, и за украса“. Очевидно отглаголното съществително е „определено“. Съществителното за означаване на популярна млечна храна — *сирене*, с също субстантивирано¹.

2. Отглаголни съществителни имена за предмети, свързани с действието, чрез които се осъществява това действие

Тук се налагат такива известни в разгонорната реч думи като *имане*, *ядене*, *миене*, *пране*. Интересно е, че първите три имена са отбелязани още от Геров. У него *ядене* е вече омоним (отглаголно съществително е с ударение на *е*: *ядене*)². В нашия тълковен РСБКЕ е налице също омоним, но съществителното за действие по глагола *ям* е със същото ударение (*ядене*). *Пиене* и у Геров, и в РСБКЕ е отбелязано като отглаголно съществително от *пия* с второ значение 'питие'. Съществителното *имане* Геров е показал като омоним: „*имане*“ — отгл. съществително от „*има*“ и „*имане*“ — „*пари*, *земя* и *други неща*...“ (три нюанса в значението³). В РСБКЕ и в БТР *имане* липсва, макар че, особено според практиката на първия речник, като жива отглаголна форма би трябвало да намери място. Според РСБКЕ *пране* означава: 1. Отгл. същ. от *пера* и *пера се*. 2. Само ед. Изпрани или приготвени за пране дрехи (т. II, 747). Интересна разлика в преосмислянето на съществителното се вижда у Геров. Там второто значение на *пране* не е свързано с „дрехи“, а с нещо твърде отдалечено, макар и не съвсем чуждо на „действието“ и „дрехите“ — „*очищение у женските*, което става всеки месец“⁴. Ясно е, че отглаголното съществително *пране* се оказало особен народен евфемизъм (в някои говори, напр. в свищовски села, *пера се* означава и 'преживявам мензис'). Твърде разпространено е преосмислянето на отглаголните съществителни за означаване и на предмета, извършващ действието, в техническия (научния) стил. Така напр. „*електрическо задвижване*“ (вякъде накратко „*електрозадвижване*“, вж. сп. Техн. мисъл, 1968, кн. 3, стр. 32) според КБЕ е „*устройство* за привеждане в движение на механизъм или машина, при което за източник на механична енергия служи електродвигател“ (т. II, стр. 289). Аналогично преосмисляне виждаме в израза, който обаче е свързан с име на *-ние*, „*парно отопление*“, означаващ и цялостната „*материална част*“, чрез която се отоплява с пара зданието. „*Акумулаторно запалване*“ в КБЕ се тълкува като „*уредба* за запалване чрез електрическа искра на горивната смес в двигателите с вътрешно горене“ (т. I, стр. 46).

¹ Според РСБКЕ (т. III, стр. 203) формата *сирене* е омонимна (за „полутвърд хранителен продукт“ и за глаголно действие). И двете думи са от глагола *сиря* (*сиря се*) — слагам сирше в мляко, за да се получи сирене“ (там, стр. 204).

² Вж. Речник на българския език, ч. V, Пловдив, 1904, стр. 610.

³ Пак там, ч. II, 1897, стр. 326.

⁴ Пак там, ч. IV, 1901, стр. 258.

3. Отглаголни съществителни имена на *-не* за означаване на учебен предмет (дисциплина) и учебник по този предмет

Тук не е необходимо да се спираме дълго на това метонимично пренасяне на значението на отглаголните съществителни имена, защото е широко известно. *Песнето* отдавна не е само глаголното действие от *нея*, но и предмет, както и съответния му учебник (по-често в долните класове — „пеечка“). Учебен предмет е и *рисуване* („Самата аз понякога рисувам, дори мисля, че в нашето [музикалното, бел. моя, Д. Д.] училище трябва да има предмет *рисуване*“, в. Раб. дело, бр. 79, 1969). Учебен предмет е и *писането* („Как да се избегне разочарованието на малките от училището, до което често довеждат първите часове по *писане*“, в. Радио-телевизионен преглед, бр. 46, 1967). В техникумите основен предмет е *чертане*. По принцип онова, което се явява като материал за изучаване, лесно се осмисля и като съответна дисциплина. Така изникват много „дисциплини“, които имат в словосъчетанията-названия отглаголно съществително на *-не*. В разговорния стил определяенията към това име отпадат. Говори се за предмети *рязане, заваряване, пилене, пресмятане, леене* и пр. В тълковните речници обикновено тези нюанси (предмет, учебник по предмета) не се сочат, защото е трудно да се прецени, че е налице истинско ново лексикализиране. Ясно е обаче това, че такава тенденция отдавна има.

4. Отглаголни съществителни на *-не*, означаващи думи, които реализират глаголното действие, „обеществяват“ го

Обикновено те са в множествено лице. С. Спасова-Михайлова сочи следните 3 имена: *подмятане, подпитване, запитване* (цит. съч., стр. 240). Тук бихме могли да прибавим напр. още следните: *баяне* (според РСБКЕ то освен отглаголно действие от *бая* означава и 'думи, изречения, с които се бае; баянка', т. I, стр. 38), *изказване* (вж. втората оморформа, РСБКЕ, т. I, стр. 493), *разпореждане* (в РСБКЕ е само отглаголно съществително, но в БТР (стр. 768) се тълкува като „заповед, предписание“ (т. е. писмен документ, с който се разпорежда). Това пренасяне, което с отглаголното съществително на *-не* назовава думите, чрез които е изпълнено действието, заслужава специално внимание. Тук виждаме нещо близко до първата група съществителни — резултат от действието. Но съществува и сериозна разлика. Докато *спестяване* сочи нещо завършено, олицетворено във веществен предмет, в нашия случай такъв предмет липсва, налице са думи, олицетворяващи, конкретизиращи глаголното действие. Особено много, лесно се пренася значението за „писмени думи“, чието съдържание като цяло е глаголното действие. Така *тълкуване* може да означава и думите, чрез които се тълкува нещо¹. *Изследване* наред с отглаголно съществително е и „проучване на научен въпрос, научен труд“ (РСБКЕ, т. I, стр. 534). Тук резултатът

¹ В. Народна култура (бр. 13, 1969) пише за „кривите исторически тълкувания“. Разбираат се думи, чрез които се тълкува погрешно нещо.

от действието в същност е голямо струпване на думи. *Схващане* според РСБКЕ (т. III, стр. 340) вече е омоним. Наред с отглаголното съществително на *-не* означава и „Становище, разбиране по даден въпрос; възглед“. Ясно е, че освен с думи „възгледът“ няма как да се изрази.

5. Отглаголни съществителни имена на *-не*, означаващи някакъв (обикновено народен) обичай

Ладуване, лазаруване (РСБКЕ, т. II, стр. 4), *коледуване*.¹ Отглаголното съществително на *-ние* *преображение* (християнски празник, РСБКЕ, т. II, стр. 788) в народната реч е на *-не* с краесловно ударение — *преображене* (вж. Геров, РБЯ, 1901, IV, стр. 366). Геров посочва и друг празник с отглаголно съществително на *-не*: *повръщане* (там, стр. 65), известен повече като *повратки*.

6. Отглаголни съществителни на *-не* за означаване епоха, период, време, когато се извършва, развива нещо

Така *възраждане* според РСБКЕ (I, стр. 160) освен „пробуждане, подем след период на упадък“ означава и „епоха на разцвет на науките и изкуството в Европа след XV в.“ За нашата история това е „времето от втората половина на XVIII в. насетне...“ (там). В Раб. дело в бр. 115 от 25 април 1969 пише за „фаза братене“, фаза „разпукване на пълките“ („Те са във фаза *разпукване на пълките* с изключение на кайсията и ирасковата...“). Същият вестник (бр. 73, 1969) пише: „Трудеше се до късна есен по полето, а започнеш ли *агненето*, рано-рано отиваше да помага на Марко“. Тук подчертаното отглаголно съществително на *-не* сочи по-скоро „времето на агненето“. Потенциално от много имена, означаващи действия, които произтичат свързано, по сезони може да се получи ново значение (нюанс) и за времето, сезона. Разбира се, все още не са налице достатъчно данни за отразяване на това в речниците. Така в РСБКЕ за *вършитба* и *кошитба* се сочи второ значение — времето, когато се върше и косят ливадите. За *агнене* обаче такъв нюанс не е показан.

7. Отглаголни съществителни за означаване на мястото, хората, службите, свързани с осъществяване на глаголното действие

Най-разпространено е отглаголното съществително *разузнаване*. Според РСБКЕ (т. III, стр. 75) освен отглаголно съществително на *-не* в случая имаме и „Служба във войската, която събира сведения за противника...// Служба за събиране на поверителни сведения“². По насоката от субстантивираното име се изгражда и нов термин — *контраразузна-*

¹ Според КБЕ то означава „старинен народен обичай да се обхождат на Коледа домовете от коледари“ (т. 3, стр. 81). Не се вижда статия за Коледа, за коледар. Това се дава чрез тълкуването на *коледуване*. В РСБКЕ името е само „отглаголно“, в БТР изобщо липсва.

² Тук думата пази своето тждество, станала е само многозначна. Трудно е да се намери научен критерий, който да послужи за основа на убедително „разцепване“ на тези имена като омоформи.

ване („Организация, институт за противодействие на разузнаването на противника...“, РСБКЕ, т. I, стр. 636). Аналогичен е случаят с името *командуване* (с второ значение „Ръководен институт за военни действия“, РСБКР, т. I, стр. 625). Така могат да се осмислят и други имена на *-не* (напр. *снабдяване*).

8. Отглаголни съществителни на *-не* за означаване на различни повече или по-малко абстрактни предметни същности

Тук бихме могли да отнесем твърде много съществителни, които са намерили място в различни науки и области на практиката (особено в икономическия живот). Така *мислене* и *усещане*, като понятия на логиката и психологията, означават не само съответните действия, но и свойства, способности на живите организми и човека. *Мъмрене*, *изключване* са вид наказания (термини от „организираното общество“). Много термини — сложни съществителни имена с основна част име на *-не*, означават отрасъл, клон в производството, икономиката (напр. *машиностроене*, *приборостроене*, *тракторостроене*, *металообработване* и пр.). За *здравеопазване* вж. на стр. 8, цит. от КБЕ). Пренасянето на значението, свързано с абстрактни предметни същности, е много сложен проблем, за който са необходими задълбочени подробни изследвания.

От всичко изложено може да се направи заключение, че отглаголните съществителни имена на *-не* твърдо са поели път към семантично развитие, многозначност. Огромният поток от тези имена са все още здраво споени с представата за глаголното действие, но една част от тях са натоварени и с други значения¹, защото под натиска на живата езикова практика това се е оказало неизбежно. Налице е и процес на побългаряване на чужди имена за действия, вместо които нашите имена на *-не* са твърде подходящи. Нашата цел беше само да се насочи вниманието ни към тези факти, чието обяснение и осмисляне в синхронен и диахроничен аспект е въпрос на бъдещи пълни изследвания.

¹ За развитието на тези отглаголни съществителни имена в банатския говор, въдето новите значения се виждат в „голям брой“ имена, вж. Ст. Стойков, Банатският говор, София, 1967, стр. 252.

ОТГЛАГОЛНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ И ТРАНСФОРМАЦИИТЕ НА ТЕХНИТЕ СИНТАКТИЧНИ ГРУПИ

Павел Петков

Върху българските отглаголни съществителни се е писало доста в езиковедска литература. Известно е, че съществителните, образувани с наставката *-не*, са исторически по-нови и са се установили здраво в литературния език едва в началото на нашето столетие. Съществителните, образувани с наставката *-ние*, са от старобългарски произход и са се запазили за съвременния език по околел път¹. Поради турското робство между старобългарската и среднобългарската книжовна традиция, от една страна, и новобългарската, от друга, не съществува пряка връзка. Когато обаче през XVII в. в България се разпространяват черковнославянските книги, в които старобългарският текст и език са само леко порусени, редица елементи на нашия език, загубени за народните говори през вековете, са започнали нов живот в тогавашната ни книжнина. Това става и с отглаголните съществителни на *-ние*. Съвременната норма за тяхната употреба се установява обаче едва през нашия век. В началото те не са били противопоставяни на народните отглаголни съществителни на *-не* по различие в семантиката и граматическите свойства, а са били възприети в книжовния език чисто и просто като техни редовни „литературни“ заместители². Наблюденията, които направихме върху вестници и списания, книги и документи от миналия и началото на нашия век, потвърждават това³.

¹ Сръ. Б. Цонев, История на българския език, София, 1937, стр. 375; Л. Андрейчин, Език и стил на Л. Каравелов, ГСУ, т. XLVI, 1949/50, кн. 4, стр. 89; Старобългарско градиво в съвременния български книжовен език, Български език, 1963, кн. 3, стр. 199—200; Взаимодействие между народен език и книжовни влияния при формирането на новобългарския книжовен език, пак там, кн. 4—5, стр. 348.

² Сръ. Л. Андрейчин, Език и стил на Л. Каравелов, стр. 90.

³ Прегледали сме с оглед на употребата на отглаголните съществителни следните издания и документи: България, вѣстникъ за български-ти интереси, Цариград, 1959; Турция, Цариград, 1869; Право, Цариград, 1869; Вѣкъ, Цариград, 1875; Знание, Букуреш, 1875 (Л. Каравелов, Мамно детеце); Наука, 1881, 1883 (Вазов, Неотдавна, Митрофанъ, Немилнедраги); Работнически вѣстникъ, 1897, 1898, 1901, 1902, 1906, 1910, 1912; Съвременникъ, Оряхово, 1902; Уроци на Захари Круша, ЦДИА, ф. 119, оп. 1, арх. ед. 44; Писмо на настоятелството на Българското книжовно дружество до Евлоги Георгиев, I. VIII. 1872, ЦДИА, ф. 700, оп. 1, арх. ед. 35, л. 2; Указ на кн. Дондуков-Корсаков, 1878, ЦДИА, ф. 700, оп. 1, арх. ед. 52, л. 1; Възвание към българския народ от Централен комитет в Южна България, 1879, ЦДИА, ф. 700, оп. 1, арх. ед. 53, л. 1; Устав на студентско дружество „Наука“ при Висшето училище в София, 1897; Писма на Н. Геров до Евл. Геор-

В езика на публицистиката от това време не открихме нито едно съществително на *-не*, докато съществителните на *-ние* изобилствуват: *заплащанieto* на владците¹, *отхвърлянето* на това предложение, *съставянieto* на една комисия, *начертание* за плащанieto, *струването* в кайме, *свършването* на това определение, *сполучването* (България); *царуването* на императрица Елисавета, *намисанieto* на Русия, *приближаванieto* на народните въстания, *показване* на главните условия, *разсипанieto* на турската сила (Турция); *добиванie* на знание, *питанie* — със значение на питане (Право); *списването* на настоящия лист, *съставянieto* на една горна камара, *заселяването* на Балканския полуостров (Век); *омилостяването* на добрия дух, при първото *досеганie*, *очищение*, *разслабление*, *употребление*, *запичанie* (Знание); *свестяване* на българските работници, *реформиранieto* на цялата наша данъчна система, *обуздаването* на шайката, *превърщанieto* на стихийните стачки, *създаването* на свободна наличност, *изнасяние* на бит пазар, *отваряние* на *събранieto*, *харченieto* на държавна пара (Работнически вестник); *изплащанie* на анюитетите, *сключването* на заеми, *събиранieto* на преките налози, *подуването* на корема, *подиганieto* и *повърщанieto* (Съвременник); *устрояване* и *откриванie* на Дружеството, *споразумение* за неговото по-добро *нареждане* (писмо на настоятелството...); *свикването* на по-отличните мъже (Указ...).

В личната кореспонденция на нашата интелгенция от миналия век и в различни ръкописи също така редовно се употребяват отглаголни съществителни на *-ние*, а съществителните на *-не* са редки изключения: за твоето *отиване*, след твоето *тръгване*, благополучното ви *пристигане*, хора за *вързуване* (писма на Й. Филаретова...). Един пример намерихме и във Възване към българския народ...: *нахълтането* на дивите азиатски орди.

В художествената литература отглаголните съществителни се употребяват по-рядко, но доколкото се срещат, намираме сравнително често и съществителни, образувани с наставката *-не*: не било за *изхвъргане* (Л. Каравелов, Маминo детенце, Знание), причудливо *групиране*, *завладяването* на парахода (Вазов, Неотдавна, Наука); за *убиване* на челяк, за *отсичане* на една череша (Вазов, Митрофан, Наука); гръмогласното *хъркане* на Македонски (Вазов, Немили-недраги, Наука).

Всичко това показва, че през епохата на нашето възраждане и непосредствено след нея отглаголните съществителни на *-не* са били възприемани подобно на члена по времето на Паисий като простонародни и не са били употребявани в писмената реч.

Заслужава да се отбележи и една особеност в синтактичeската употреба на съществителните на *-ние* по това време. За разлика от съвременния език те са могли да се свързват в речта със съществителни, изпълняващи функцията на определение, както с помощта на предлога *на*, така и без него: едно страшно *проливане* кръв (България); *дър-*

гиев, ЦДИА, ф. 700, оп. 1, арх. ед. 6, ф. 682, арх. ед. 430, л. 22, ф. 682, арх. ед. 432, л. 4; Писма на Й. Филаретова до брат й ЦДИА, ф. 682, оп. 1, арх. ед. 432; Писма на Евл. Георгиев до българите в Галац, ЦДИА, ф. 700, оп. 1, арх. ед. 31, 48; Писма на Гр. Начович до Ив. Първанов, ЦДИА, ф. 700, оп. 1, арх. ед. 84; Писма на Българското книжовно дружество до Евл. Георгиев, ЦДИА, ф. 700, оп. 1, арх. ед. 35.

¹ В примерите употребяваме съвременния правопис.

жане сказки с научно съдържание (Устав на студентското дружество...); излагането задачите, отпускане държавни помощи, построяване работнически домове (Работнически вестник); непознаване основните нужди, посрещане нуждите на държавата (Съвременник).

През 1899 г. Т. Иванчов в своето Упътване за общо правописание постановява народните отглаголни съществителни да се пишат с *-не*, а книжовните или руско-черковните — с *-ние*. На практика обаче е било много трудно да се различават точно двата типа съществителни. Колебанието е продължило още 7—8 години и едва в края на първото десетилетие на нашия век бива преодоляно. Интересно е да се проследи как отглаголните съществителни на *-ние* постепенно биват изтласквани от тези на *-не*. Срещат се и случаи, при които в една и съща статия и в един и същ израз един път се употребява отглаголното съществително на *-ние*, а друг път на *-не*: класовото *организиране* и развитие на пролетариата, а няколко реда по-долу: класовото *организиране* и развитие на пролетариата (Работнически вестник, год. X, бр. 1, 18. VIII. 1906).

Когато очертаният по-горе процес завършва, редица съществителни на *-ние* стават неупотребими, а тези, които остават в употреба, се противопоставят на съществителните на *-не* в лексико-семантично, в интонационно, в морфологично и в синтактично отношение.

Б. Цонев¹ дава пет признака за разграничаването на отглаголните съществителни на *-не* от тези на *-ние*: по произхода, по формата, по ударението, по словопроизводствените свойства и по значението. Ел. Георгиева² се спира подробно на втория, четвъртия и петия признак. Интересни са и наблюденията, които авторката прави върху употребата на отглаголните съществителни в устойчиви словосъчетания.

Редица признаци на отглаголното съществително могат най-точно да се опишат при трансформиране на синтактичните отношения вътре в неговата група в синтактични отношения на сказуемото с други членове на изречението.

При тази трансформация на първо място възниква проблемът за видовото значение на отглаголните съществителни. Тези от тях, които са образувани с наставка *-не*, са производни на глаголи от несвършен вид, а тези, които са образувани с наставка *-ние* — на глаголи от свършен или несвършен вид. Трябва да се отбележи, че в последния случай отглаголно съществително с наставка *-ние* образуват само тези глаголи от несвършен вид, които са дефектни спрямо категорията вид и не образуват форми от свършен вид, напр.: *колебая се* — *колебание*, *мълча* — *мълчание*, *търпя* — *търпение*, *влека* — *влечение*, *тека* — *течение*, *ридая* — *ридание*, *страдам* — *страдание*, *вълнувам се* — *вълнение*, *мечтая* — *мечтание*, *дерзая* — *дерзание*, *мъка* — *мъчение* и др., но: *да съобщя* — *съобщение*, *да възпитам* — *възпитание*, *да обуча* — *обучение*, *да склоня* — *склонение*, *да съкратя* — *съкращение*, *да отмъстя* — *отмъщение*, *да угостя* — *угощение*, *да изстребя* — *изстребление*, *да отстъпя* — *отстъпление* и пр.

Поради близостта на отглаголните съществителни с глаголите, от които са образувани, би трябвало да се очаква, че при трансформиране

¹ Цит. съч., стр. 376.

² Семантична характеристика на отглаголните съществителни на *-не* и на *-ние* в българския книжовен език, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 225—234.

в глаголни форми ще се съблюдава видът на съответната основа. В действителност това не става. Както изтъква Л. Андрейчин, отглаголните съществителни с наставка *-не*, макар че се образуват само от несвършени глаголи, могат да изразяват и свършен глаголен вид¹. Следователно тези отглаголни съществителни във от определен контекст са неутрални спрямо видовите значения. В следните два примера те могат да се трансформират в несвършени, съответно свършени глаголни форми:

И нис видяхме, не с *администриране*, а с *убеждаване*, не със заплахи, а с *различаване*, но не и със *замазване*, а с прямота се посочиха недостатъците... (Септември). Крайната цел на революцията е *премахване* на несправедливостта, *изграждане* на комунистическата система на отношенията между хората, *осигуряване* щастие на човека (Нар. култура).

Неутралността на отглаголното съществително, образувано с наставката *-не*, спрямо видовите абстракции се проявява и във факта, че в някои случаи е трудно да се определи в каква видова глаголна форма то би трябвало да се трансформира, напр.:

Като ръководна сила на развитието партията има преди всичко задачата да намери най-безболезнения път на революцията, да не допусне *разрушаване* на културните богатства, натрупани през вековете... (Нар. култура).

В този контекст е възможно трансформиране и в двете видови форми: *да не допусне да се разрушават*, *да не допусне да се разрушат*.

Видовата глаголна форма, в която ще трансформираме едно отглаголно съществително, зависи от смисловите отношения в изречението, чиято съставна част е отглаголното съществително, и от акционен-видовия тип на глаголната основа. Ако означеното от неся действие има моментален, пунктуален, перфективен характер², то производното съществително ще се трансформира предимно в свършена глаголна форма, напр.: *избухване на война*, *написване*, *прочитане на книгата*, *изпяване на песента* и пр.

Отглаголните съществителни, образувани с наставката *-ние* от несвършени глаголи, се трансформират само в несвършени глаголни форми поради посочната по-горе видова дефективност на съответните глаголи. По-друго е положението при отглаголните съществителни, образувани с наставката *-ние* от свършени глаголи. Тези съществителни означават обикновено завършено действие, неговия резултат и се явяват не като *Nomina actionis*, а като *Nomina acti*, напр. *представление*, *събрание*, *създаване* и пр. Те обаче, макар и по-рядко, също така могат да изразяват процеси, взети в тяхното протичане, напр.:

Тези условия на бригадният бит, тази естествена обстановка, близка до армейската, трябва да бъде най-пълноценно използвана за широка и ефективна дейност, за военно-патриотично *възпитание*, за рационална предказармена подготовка и военно-техническо обучение на бригадирите (в. Нар. младеж).

Тази употреба влиза в противоречие със значението на свършените глаголи, които никога не могат да изразят протичащото еднократно действие, за разлика от несвършените глаголи, които при определени условия, напр. в плана на сегашното историческо време, могат да означават и

¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 318.

² Срв. П. Петков, Изразяване на действие в неговата цялостна завършеност, Български език, 1962, кн. 1—2, стр. 28 и сл.

завършени действия. Това е може би и причината за ограничената неутралност на отглаголните съществителни на *-ние* спрямо видовите значения.

Отглаголното съществително се явява в речта най-често с един или повече подчинени членове. Обемът на неговата синтактическа група е подчинен както на граматически, така и на стилистически норми. В някои случаи той може да има внушителни размери:

... като тясно свържат осъществяването на тази задача с активното *включване* на младежта във всенародния политически и трудов подем за подготовката и достойното чествуване на 25-годишнината от победата на социалистическата революция в България (в. Нар. младеж).

Всяка група на отглаголното съществително се трансформира само по себе си в глаголна форма, взета в някакво синтактично отношение, но както се вижда от приведенния по-горе пример, в рамките на дадено изречение това не винаги е възможно¹. Това показва, че отглаголните съществителни, макар и да придават понякога на езика трюмав и непохватен облик, при липса на добро чувство за мярка са абсолютно необходими при формирането на мисълта и общуването на хората.

Всички синтактически отношения на сказуемото могат да бъдат открити в трансформиран вид в различни групи на отглаголните съществителни. Отделните отглаголни съществителни, както ще покажем по-нататък, не винаги обаче запазват изцяло валентността на глагола, от който са образувани. Това се отнася и за отглаголните съществителни, образувани с наставката *-не*, които според Ст. Стоянов запазват съответността (рекцията) на глагола, от който са образувани².

Групата на отглаголното съществително може да се преобразува в подлог – сказуемо, когато съществителното е производно на непреходен или възвратен глагол, напр.: *настъпването на есенните дни, пристигането на делегацията, нейното появяване, неговото колебание* и пр. В групата на този вид отглаголни съществителни вършителят на действието може и да не бъде означен: *пристигането със закъснение, появяването пред съда, колебанието пред опасността* и пр.

Отглаголното съществително, образувано от непреходен глагол, може да има подчинен член, който се трансформира в непряко (дативно) допълнение тогава, когато последното е смислово необходимо в изречението и се подразбира, дори когато е изпуснато, напр.: *помагане на учениците, завиждане на победителите, приличане на бащата* и пр. Вършителят на действието може да бъде означен в този случай само от подчинен член във формата на притежателно местоимение пред отглаголното съществително, напр.: *неговото помагане на учениците, неговото завиждане на победителите* и пр. Трудно се образуват или въобще не съществуват синтактически групи на отглаголното съществително, които подчинени членове да могат да се трансформират в непреки допълнения, съответстващи на свободен дателен падеж, напр.: *смя му се, сърдя му се, говоря му* и пр. Някои отглаголни съществителни, образувани от глаголи със смислово необходимо непряко допълнение, също не могат да имат подчинен член, който да му съответствува, напр. *подобаване, подхождане, неудаване* и пр. При тези съществителни понякога може

¹ Срв. М. Москов, За употребата на отглаголното съществително в строежа на изречението, Български език, 1956, кн. 2, стр. 121—129.

² Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 408.

да се появи подчинен член, който да се трансформира в подлог, напр. *подхождане на дрехите, неотдаване на професията* и пр.

Групата на отглаголното съществително във от определен контекст може да бъде двусмислена, т. е. възможни са две различни трансформации. Напр. *усмихване на колегките, вярване на народа* могат да се преобразуват в синтактическите отношения подлог — казуемо и казуемо — непряко допълнение. Тук отношението между отглаголното съществително и подчинения член, свързан с помощта на предлога *на*, може да се изясни не само с помощта на контекста, но и като се означи вършителят на действието чрез притежателно местоимение, напр. *неговото усмихване на колегките*.

От направения преглед се вижда, че отглаголните съществителни, образувани от непреходни глаголи, не запазват изцяло валентността на глаголите. В синтактическите групи на отглаголните съществителни не всякога могат да бъдат включени едновременно подчинени членове, които да се трансформират в подлог и непряко допълнение. Що се отнася до подчинените членове след отглаголното съществително, то при едни отглаголни съществителни надделява глаголната валентност спрямо подлога, при други — спрямо непрякото допълнение, а при трети — двата вида валентност имат потенциален характер, насочени са към един и същ подчинен член и се актуализират в зависимост от контекста.

Групата на отглаголното съществително може да се преобразува в синтактическото отношение казуемо — пряко допълнение, когато съществителното е производно на преходен глагол: *избирането на кандидатите, превозване на хората, премахване на несправедливостта* и пр. Когато трябва да се означи вършителят на действието, това става посредством предлога *от*, напр. *написването на домашното упражнение от учениците* или чрез притежателно местоимение: *неговото диктуване на текста, неговото изпълнение на песента*. В първия случай групата на отглаголното съществително се дамира в трансформационно отношение с пасивната форма на изречението и има страдателно значение: „домашното упражнение се написва от учениците“, а във втория случай — с активната: „той диктува текста“¹. Трябва обаче да се отбележи, че вършителят на действието, изразено чрез отглаголно съществително, обикновено не се означава от подчинен член в неговата синтактическа група:

Бележи се подобрение и във взаимодействието между комсомолските органи и ръководствата на различните държавни, стопански, културни и обществени учреждения, институти и организации при *обсъждането и решаването* на различните проблеми на комсомола и младежта (в. Нар. младеж).

Думите, които означават вършителя на действието, изразено от отглаголното съществително, могат да изпълняват най-разнообразни функции в същото или в друго изречение, смисловата връзка трябва обаче да бъде ясна. В някои случаи вършителят на действието на отглаголното съществително се подразбира от ситуацията, без да е означен с отделна лексическа единица:

¹ За да избегнем някои ненужни затруднения в изложението, ще свеждаме групите на отглаголното съществително само към активната форма на изречението.

Неблагоприятният баланс в ракетно-ядреното оръжие се доказва и от очевидното желание на американското правителство да постигне споразумение „за прекратяване на надпреварата в антиракетното оръжие“ (в. Поглед).

Синтактическите групи на отглаголното съществително от този тип имат някои особености в структурата си, когато в тях са включени два подчинени члена, трансформирации се в пряко и непряко допълнение. Изрази като *изпращането на книгите на учениците, предаването на отряда* се избягват поради двойната употреба на предлога *на* и *знамето* поради двусмисленото им значение. Последният израз например може да има значенията на: „знамето се предава на отряда“ и „знамето на отряда се предава“. Следователно не съществува коректна група на отглаголното съществително, свързано посредством предлога *на* с два подчинени члена, от които единият да се трансформира в пряко, а другият в непряко допълнение. Допустимо е обаче изразяването на непрякото допълнение в групата на отглаголното съществително, когато прякото допълнение е означено от притежателно местоимение, напр. *тяхното изпращане на учениците*. Тази група съвпада по своя строеж с групите на отглаголното съществително, които се трансформират в подлог — казуемо — пряко допълнение (неговото изпълнение на пента) и в подлог — казуемо — непряко допълнение (неговото завиждане на победителите).

Някои синтактически групи на отглаголното съществително допускат две различни трансформации: в подлог — казуемо или в казуемо — пряко допълнение. Това става в два случая:

а) Когато съществителното е производно от глагол, който има факултативна валентност по отношение на прякото допълнение, напр. *викането на учениците*. Тази група, взета сама за себе си, може да има значението „викане да дойдат“, като напр.: ... *викане татарите* ужасяваше умовете; *викане гърците* не беше тъй *престъпно* (Вазов), а също така и *викане* при игра, от възмущение и пр. Тук двузначността се отстранява чрез смисловите връзки в контекста. В други случаи групата на отглаголното съществително е еднозначна поради характера на лексическите единици, които са свързани в нея, срв. *писането на учениците, писането на домашни упражнения; изискването на Централния комитет* (в. Раб. дело), *изискването на документите* (в. Раб. дело); *разбирането на литературния процес* (Септември), *разбирането на Комунистическата партия* (Септември).

б) Когато съществителното е производно от глагол, който може да се употреби като преходен или възвратен:

Уолстрийт искал от тях „... практическо участие в империалистическата борба против мира, демокрацията, социализма, в *разпалването* на нова световна война“ (А. Игнатов). Бурното нарастване на комунистическото движение, особено през изминалите 50 години след победата на Великата октомврийска социалистическа революция, доведе до *превръщането* му в най-влиятелна политическа сила на нашата съвременност (в. Раб. дело).

Груните на отглаголното съществително в горните два примера във от дадения контекст могат да се преобразуват както в подлог — казуемо: *войната се разпалва, той се превръща*, така и в казуемо — пряко допълнение: *разпалват войната, превръщат го*. Смисълът в двете изречения прави при първото от тях по-естествена трансформацията в казуемо — пряко допълнение, а при второто — в подлог — казуемо.

Двузначни във от определен контекст са също така и групите: *запазване на мира, създаването на социалистическата система, издигането на Иванов, спасението на екипажа, освобождението на България, изменението на материалните условия* и др.

В някои случаи различието между двете възможни трансформации като че ли престава да бъде релевантно:

Известна е историята на *разцеплението* на работническата класа, предателската роля, която изиграха вождовете на Втория интернационал (в. Раб. дело).

Това изречение може да бъде преобразувано: „Известна е историята как беше разцепена работническата класа“, а така също и „Известна е историята как се разцепи работническата класа“. Когато употребим групата на отглаголното съществително, наблюдаваме повече върху резултата, до който води означеното действие (работническата класа престава да бъде единна), без да уточняваме дали подчиненият член означава кой извършва действието или кой го понася.

Анализът на отглаголните съществителни, образувани от преходни глаголи, показва, че те също не запазват изцяло глаголната валентност. В състава на синтактическата група на отглаголното съществително не могат да бъдат включени едновременно подчинени членове, които да се трансформират в подлог, пряко допълнение и непряко допълнение. За тези три части на изречението отглаголното съществително разкрива около себе си най-много две свободни места.

Отглаголните съществителни на *-не* и *-ние*, производни от несвършената и свършената основа на един и същ глагол, не винаги имат една и съща валентност, т. е. допускат различни трансформации, напр.: *наблюдението на апаратурата, наблюдението на учения*, но само *наблюдаването на апаратурата; решението на задачата, решението на студента*, но само *решаването на задачата; изпълнението на петицията, изпълнението на песента*, но само *изпълняването на песента*. Този по-голям диапазон в употребата на някои отглаголни съществителни на *-ние* се дължи по всяка вероятност на обстоятелството, че те тук са недвусмислено *Nominis acti*, тези на *-не* са *Nominis actionis* и поради това са по-ясно свързани с преходния характер на означеното действие.

Групата на отглаголното съществително притежава и някои особености по отношение на свързването на подчинените членове с водещия член. Обстоятелствените пояснения и непрякото допълнение се присъединяват към сказуемото, така както и към съответното отглаголно съществително, докато при подлога и прякото допълнение, трансформирани в съставни части на отглаголното съществително, наблюдаваме специфичен начин на свързване: *изоставането на този край* (Д. Осинин), *освобождението Славкино* (Вазов), *Смилецовото избягване* (Вазов), *превръщането му в решаващ фактор* (Септември), *неговото всестранно опознаване* (в. Нар. младеж). Единствено в групата на нечленуваното отглаголно съществително на *-не* може да има подчинен член, който се трансформира в непряко допълнение и е присъединен към отглаголното съществително по същия начин както непрякото допълнение към съответното сказуемо: *оказване помощ — оказвам помощ*. За групата на отглаголното съществително освен това е характерна разликата между начина на присъединяването на субстантивните и прономиналните подчинени членове, които се трансфор-

мират в подлог или пряко дълъжение. Прономиналните подчинени членове се явяват в този случай винаги като съгласувани притежателни местоимения: *неговото пристигане, неговото освобождение*, докато субстантивните подчинени членове се присъединяват, както се вижда от приведените по-горе примери, с помощта на иредлога *на*, безпредложно или като съгласувано определение.

Отглаголните съществителни в нашия език са многобройни, притежават ред особености и с право привличат интереса на езиковедите. Досега недостатъчно внимание се обръща на синтактическите групи, в които отглаголното съществително е водещ член. Чрез трансформационен анализ се разкриват видовата семантика на отглаголното съществително, смисловите връзки с подчинените членове в неговата група и някои разлики между отглаголните съществителни, образувани с наставките *-не* и *-нце*.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА СЕМАНТИЧНАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ОТГЛАГОЛНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

(ОПИТ ЗА ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧЕСКА ПРЕКАТЕГОРИЗАЦИЯ)

Елена Георгиева

Въз основа на наблюденията върху семантиката на групата на отглаголните съществителни¹ на *-не* и на *-ние* в българския книжовен език, отразени в две поредни изследвания², се установи, че двата формално различаващи се типа проявяват не само словообразователни от медице на съвременния език, но и семантични и стилистични различия. Поради това се прецени, че е уместно да се постави въпросът за тяхната не само лексико-семантична, но и формално-граматична прекатегоризация. Това ще даде възможност да се узакони в граматичната литература едно положение, което в книжовната езикова практика, отбелязвано в РСБКЕ и в граматични ръководства³, е вече отдавна установено и наложено, тъй като отговаря на една действителна и очевидна лексико-семантическа диференциация между съществителните на *-не* и на *-ние*.

Преди да пристъпим обаче към излагане на основанията, поради които се заемаме с този въпрос, нека приемним накратко основните положения и по-важните изводи в предишните проучвания.

В тях беше изтъкнато, че двата вида съществителни проникват в книжовния ни език по различни пътища — групата, оформена със суфикс *-ние*, се настанява в езика под влияние главно на черковнославянски и съставя част от книжовните лексикални заемки в съвременния български език, а групата, оформена с наставката *-не*, идва от народните говори като активен словообразователен модел с нарастващи продуктивни възможности и представя живата народна реч в книжовния ни език.

Езиковите факти говорят, че съществителните на *-ние* са се възприемали в езика ни с явната тенденция да се наложат като продуктивен

¹ Терминът „отглаголни съществителни“ тук се използва поради наложената традиционна употреба.

² Е. Георгиева, Семантична характеристика на отглаголните съществителни на *-не* и на *-ние* в българския книжовен език, Славистичен сборник, София, 1963, стр. 225—233; Една неизследвана страна на отглаголните съществителни, Известия на Института за български език, кн. VIII, 1962, стр. 449—458.

³ Речник на съвременния български книжовен език, БАН, 1955—1959; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964.

словообразователен тип отглаголни съществителни и, който да бъде книжовна разновидност на съществуващия, макар и може би не още широко за стъпен модел народни думи на *-не*. Това се потвърждава и от книжовната практика на някои наши ранни възрожденски писатели. Така напр. Софроний Врачански редовно употребява съществителни на *-ние* при глаголи от несвършен вид, народни по характер, като напр. *вардение, чакание* и други¹. В по-нататъшното развитие на книжовния език тези опити постепенно заглъхват. Словообразователният модел на отглаголните съществителни (т. е. съществителните за действие) на *-ние* остава неосъществен, макар че се правят опити с несвършени глаголи от народния език. Така че съществителните на *-ние* и по този признак остават в рамките на лексикалните заемки. Но на този въпрос ще се върнем по-надолу.

Това от една страна. От друга страна, проникването на съществителните с наставка *-ние* през време на Възраждането може да се схваща като резултат от нуждата да се обогати оформящият се книжовен език главно в областта на отвлечените понятия, за които народният език е имал беден инвентар. По този начин се оформя групата на отглаголните съществителни за изразяване на предметно действие в първоначалния ѝ вид.

Но паралелното съществуване на синонимични групи в езика естествено довежда при функционирането им до забележима вътрешна граматико-смислова диференциация. В новобългарския книжовен език двата вида отглаголни съществителни са развили и продължават да развиват редица особености, които ги противопоставят по отношение на лексико-семантичните им значения, по отношение на стилистичната им роля и по синтактични особености.

Проникналите от народните говори съществителни на *-не* (*миене, гледане, смятане*), образувани от несвършената глаголна основа, притежават ясно изразена глаголност и представляват истински съществителни за действие (попона actionis), а възприетите от черковнославянски, отчасти и от руски, на *-ние* се отличават с това, че изразяват предимно резултат от действие (попона acti) и затова по значение са по-абстрактни (*отношение, съединение*). Резултативността, както ще видим по-нататък, е послужила като предпоставка да се развият редица допълнителни или конкретни значения, често пъти основни или единствени за дадената дума (*изобретение, растение*).

Така че въпреки общото първоначално значение на понятия за действие двете групи имена се различават по това, че идват по различни пътища в книжовния език, поради което получават възможност да се ориентират в различни посоки — съществителните на *-ние* по степента на изразяване на глаголното действие са по-отдалечени и по-независими от него, а съществителните на *-не* изразяват глаголното действие по-живо, в процеса на неговото осъществяване, по-непосредствено, за което допринася твърде много образувалата ги несвършена глаголна основа. Поотвлеченият характер при съществителните на *-ние* се дължи до голяма степен на свършената глаголна основа, от която предимно се образуват, а свършеният вид на глаголите, заедно с изчезването на инфинитива, губи

¹ Вж. К. Ничева, Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на съвременния български книжовен език, София, БАН, 1965, стр. 104.

равноправното си положение спрямо несвършения вид, тъй като има несамостоятелно сегашно време в българския език, а това не позволява действието да се схваща като процес в момента на осъществяването му и се свързва повече с крайния резултат от действието, с изчерпването и цялостното осъществяване на действието.

При това положение става ясно, че съществителните на *-ние*, макар и първоначално да са възприети като имена за предметни действия, не успяват да преодолеят конкуренцията на народните форми на *-не*. Както посочихме вече, основната причина за това е произвеждащата свършена глаголна основа, тъй като смятаме, че немногобройните случаи, получени от несвършена глаголна основа, не променят по същество положението. Независимо от това обаче, ако се касаеше за активен процес, осъществяващ се и днес в езика ни, те все пак биха запазили до голяма степен свойствата на произвеждащата основа, а не биха ги губили така рязко в редица случаи. Именно това показва, че тук е налице исторически заглъхнал процес, който е отразен в широко заемане на лексикални единици, без да успее вторично да се наложи като активен и жив словообразователен тип. За това свидетелствува и невъзможността всеки глагол от свършен вид да има съществително на *-ние*, докато несвършените глаголи почти без изключение произвеждат съответните имена за действие на *-не*. Трябва да се има пред вид същевременно, че в по-голямата си част имената на *-ние* са възприети готово оформени и затова губят пряката си зависимост от произвеждащата основа. Това им дава възможност да изразяват по-абстрактно, по-отвлечено глаголното действие, което от своя страна става причина за по-самостоятелното и по-свободното им развитие.

Поради невъзможността им да изразяват във всички случаи живо глаголното действие, за да задържат позициите си в езика и за да не отпаднат от неговата лексикална система, те, както се подчерта и по-горе, е трябвало да поемат изразяването на ред допълнителни или нови значения, които често пъти поляризират с първоначалната им семантика.

Едно допълнително получено различие между двете групи съществителни, което е основно в сегашното им състояние, е възможността само съществителните на *-ние* да притежават, изразяват и развиват като цяло редица значения, неприсъщи на отглаголните съществителни на *-не*. Някои от тях придобиват тази способност само при определени положения.

Първата чувствителна разлика между тях се проявява преди всичко в това, че имената на *-ние* все по-често започват да служат за названия не толкова на действия, колкото на резултат от действия, на предмети, представляващи резултат от действия, т. е. означават единичен, конкретен предмет (или представа), като с това придобиват значение, противоположно на първоначалното им отвлечено значение и на основната им семантична природа, напр. *събрание, решение, уравнение*. Нови допълнителни, по-конкретни значения някои съществителни на *-не* придобиват и изразяват само когато се използва множествената им форма, която ги доближава по-плътено до имената, като същевременно ги отдалечава от видовата основа и ярката процесуалност на произвеждащия глагол. Формално-ситуационната обусловеност на тези значения (*спестявания, плащания*) не накърняват целостността на групата и основния им семантичен белег,

тъй като фактически, извън посочените, други допълнителни значения имената на *-ме* не развиват. В това отношение съществителните на *-ние* проявяват подчертана склонност към разсейване на основното си значение, с което издават семантична нестабилност. Те притежават богата гама от различни значения и стилистични нюанси, възприети наготово или допълнително придобити при функционирането им в българския език. Тези съществителни развиват многозначност (*увлечение, съпротивление, изпитание* и др.). Голяма част от тях имат утвърдена терминологична употреба (*деление, определение, отрицание, приложение, умножение*), без да са загубили връзката с основното или с някакво допълнително значение. При редица съществителни обаче този процес е завършил с изчезване на другите значения и конкретното, или терминологичното, измествайки другите, остава единствено (*изобретение, растение*). Но процесът на трансформиране на значението от основното към някакво допълнително или ново се развива не само в посока към придобиване на конкретен смисъл, но се ориентира и към изразяване на понятия из по-близката им по природа област на отвлечените съществителни. При този процес се наблюдава вече пълно откъсване от значението за действие. В по-голямата си част те изразяват чувство, емоционално преживяване или някакво състояние, дори признак и често са съотносителни и успоредни не вече на съществителни на *-ме*, а на други отвлечени имена с близко лексикално значение — *въдъхновение (въдъхновеност, патос), огорчение (горчивина, мъка, скръб)*.

Голяма част от съществителните на *-ние*, за разлика от групата на *-не*, участвуват само като компоненти в композиционното словообразуване (*земетресение*). Използват се също така и в друг лексико-семантичен план, главно във фразеологията, взета в най-широк смисъл. Някои от тях се десемантизират дотолкова, че преминават функционално в категорията на други лексикални групи (части на речта — *благодарение* на). Тези съществителни проявяват и свои специфични особености в синтактичното си поведение и съчетаемост.

Много ярко е различието между двете групи съществителни в изразяването на стилистични значения. Стилистично оцветени биват само имената на *-ние*. Причините за това се крият както във външни фактори (проникването им по книжовен път в езика ни), така и във вътрешни особености, произтичащи от лексикалната система (изместването им като съществителни за действия от имената на *-не*). Това обуславя възможността или необходимостта съществителните на *-ние* да запазят придобити вече или да възприемат допълнително различни оттенъци и значения от по-висок, гържествено-риторичен или емоционално-експресивен стил, като при това в някои случаи се запазва връзката с първоначалното семантично съдържание, но в други случаи се губи напълно, понеже се фиксират конкретни предмети (*дихание, послание, сияние, одяние* и др.). Често пъти стилистичната функция при тях остава като единствена употреба и затова е много ярка. Развитието на стилистични значения е свързано с появата на многозначност при съществителните на *-ние*, която, както видяхме, завършва процеса с налагането на напълно нови значения, противоположни на изходното. И стилистичната употреба на разглежданите имена е свързана с подчертана допълнителна вътрешна семантична прегрупировка.

Изводът от направения преглед на изразени вече схващания по този въпрос, допълнен и разширен с някои наново осмислени факти и положения, е категоричен и се изразява в следното:

1. От гледище на семантиката, а. Групата на т. нар. отглаголни съществителни на *-ние* се е разпаднала напълно, тъй като

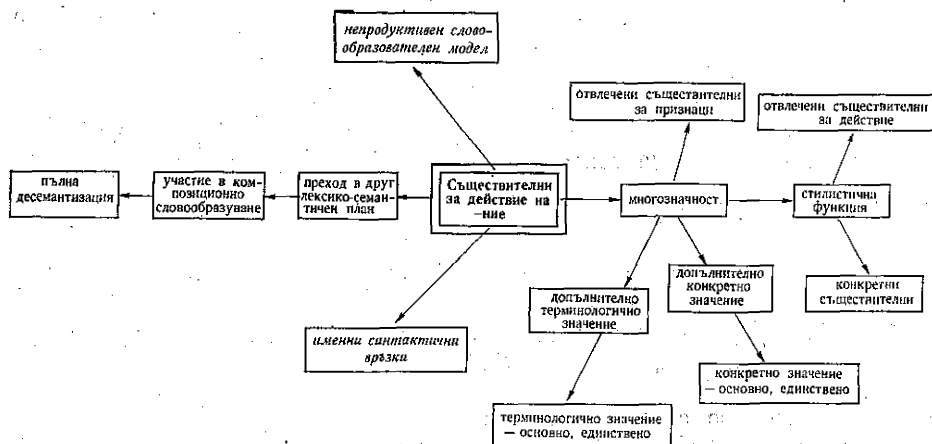

Схема 1

се е диференцирала в различни лексико-семантични и стилистични подгрупи с развитие, промяна или напълно изгубване на първичната си семантика, характерно за всички имена, които влизат в нея. Дори немногочислените случаи, които все още функционират като съществителни за действие, показват известни семантични и стилистични особености, съпоставени със съответните съществителни на *-ие*. Сравнително малка част от тези имена са истински изразители на предметно глаголно действие, очистени от допълнителни значения и нюанси — *стечение*, *снизхождение*, *желание*, *изгнание*. Обикновено това им значение се пази тогава, когато липсва синонимът на *-ие*. А тези случаи са съвсем редки и затова можем да ги смятаме като чезнеца категория. Именно загубването при голяма част от тях на основното обединяващо звено — лексико-семантичното, изразяващо се в означаването на предметно действие, което е ярко изразено при съществителните на *-ие*, е главната причина за семантичното разпадане на групата. Характерът им на отвлечени съществителни не е достатъчен, за да ги държи в тясно споено единство, тъй като не е категоризираща величина, затова значението им започва да варира и да се променя така, че в редица случаи резултатът е придобиването на коренно противоположно на отвлеченото значение — конкретно значение, понеже започват да назовават предмети, получени от осъществяване на действието, изразено в изходната глаголна основа — *изобретение*, *списание*, *възвишение*, *укрепление* и други. Полисемантичните и поляризиращите семантични тенденции и реализации при разглежданата група графически може да се представи така (вж. схема № 1):

б. Групата на отглаголните съществителни на *-ие* е монолитна и еднозначна в лексико-семантичен план, тъй като допълнителни по-кон-

кретни значения може да изразява само в ограничени случаи, свързани с множествената форма на съществителните, при условие че я притежават (вж. схема № 2). Ето защо те поемат почти изцяло функцията да означават определени действия, като по-живи, по-ясни, по-непосредствено изразяващи глаголноста, процесността. С това те конкурират и посте-

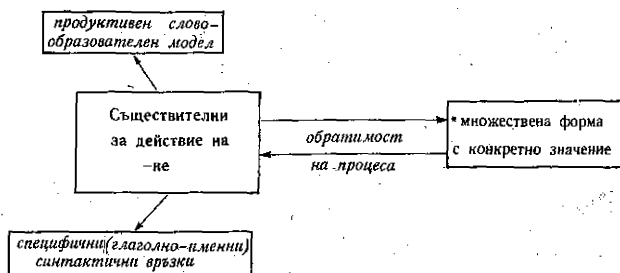

Схема 2

пенно изтласкват по-отвлечените, по-статичните, по-резултативните съществителни на *-ние*. Именно различната степен в изразяването на глаголното действие става основа за развитието на съществуващите вече или за появата на нови допълнителни значения при тях. Със същата причина трябва да се обясни и неудържимото и многобройно образуване на имена на *-не* в българския език.

в. Положително върху характеристиката на съществителните на *-ние* ще се отрази и съпоставката им с други имена за действие, групирани в определени словообразователни модели (продуктивни или непродуктивни), получени също от глаголни основи, но неозначавани като отглаголни съществителни. Такива са напр. *борба, украса, пробуда, кийеж, вървеж, сеитба, милувка, командировка, гоненица, блъсканица* и други. В мнозинството си те са семантично единни и еднозначни, като многопо-живо и изразително насочват към глаголното действие, заложено в тяхната основа, поради което могат да се използват като пълни синоними на отглаголни съществителни — *Вървежът му беше особен; Вървенето му беше особено; Командировката на Иванов е нужна; Командирането на Иванов е нужно; Блъсканицата продължи дълго; Блъскането продължи дълго* и т. н.

Макар че тези съществителни по специфичните си именни особености в синтактична среда се проявяват като имената на *-ние*, поради запазването на основното си семантично съдържание са по-типични представители на групата на съществителните за действие, което ги противопоставя на имената на *-ние* и ги доближава до имената на *-не*. Ето защо те често се предпочитат или препоръчват като равностойни синонимични заместници на съществителни на *-ние*.

2. От гледище на словообразователната продуктивност. Досега съществителните на *-не* и на *-ние*, които безспорно съставят голям дял от лексиката на съвременния български книжовен език, са се схващали като група с обща семантична основа — съществителни за действие, обединена и с общ термин — отглаголни съществителни, вклю-

чени в по-общата и по-широката група отвлечени съществителни за действие или само съществителни за действие. Следователно двата вида съществителни (на *-ме* и на *-ние*) поради широката им застъпеност в лексиката на книжовния език се възприемат а priori като словообразователни модели. Това схващане обаче при по-внимателно вглеждане издава едно положение, което е обосновано върху статистическо преценяване, повлияно от високата фреквентност на двата вида имена в езиковата практика. От гледна точка на живия език и на активното и продуктивно словообразуване нещата стоят малко по-другояче и съвсем не подкрепят схващането, че в случая се касае за словообразователни модели.

По същество фактите трябва да се разглеждат в друг аспект. Преди всичко необходимо е да се прави преценка не само на количественото наличие на известни словообразователни типове и въз основа на него да се прави извод за словообразователната им активност, а по-скоро е наложително да се изхожда от потенциалните им и активни продуктивни възможности. Често пъти в езика се натъкваме на факти, които пряко свидетелствуват, че понятията фреквентност и продуктивност не само че не винаги съвпадат или вървят успоредно, но в известни случаи се и противопоставят. Ето защо налага се да се държи сметка и да се прави строга диференциация, когато се борави с тях, защото видимото често заблуждава и подвежда. Не винаги фреквентността е свързана с жива и продуктивна категория в езика и не винаги активното, продуктивното явление е широко разпространено, особено ако се засече в неговата начална фаза. Това положение идва да докаже, че словообразователните процеси и явления имат своеобразно развитие — възникване, натрупване (активен процес) и заглъхване като продуктивни модели (пасивен процес), които по-чувствителни или по-незабележими следи остават да функционират в езика като лексикални елементи.

Точно тази мисъл като че ли подкрепят разглежданият тук съществителни, тъй като имената на *-ме*, сравнени с тези на *-ние*, показват чувствително различие, произтичащо от продуктивните им възможности. Те се образуват или могат да се образуват от всички глаголи в българския език без изключение. Потенциалните им възможности в това отношение са неограничени в зависимост от улеснената и пригодена за това несвършена глаголна основа. Способността всеки глагол да има съществително на *-ме* показва, че то е част от парадигмата, от сирежението на глагола, поради което и то би трябвало да се включи в неговата система. Тези съществителни се образуват по-последователно и по-редовно от такива, възприети отдавна за глаголни, форми, каквито са напр. причастията. По такъв начин имената на *-ме* се оформят като граматико-лексикална продуктивна група, а имената на *-ние*, поради невъзможността да се образуват от всеки глагол, остават затворена, непроеводна група и затова се възприемат като лексикални заемки от черковнославянски или руски. Ето защо днес функцията да се изрази предметно действие се поема предимно от съществителните на *-ме*, тъй като изразяват глаголността по-живо, по-ясно и по-непосредствено. Именно различната степен в изразяването на глаголното действие става основа за налагането на едните форми и за изместването от тази функция и разпадането на основното значение на другите форми. Със същата причина трябва да се обясни и неудържимото и многобройно образуване на съществителни

на *-не* в езика ни. Към този извод ни навеждат и някои аналогични явления в групата на съществителните за оръдия, също произведени от глаголни основи. Напоследък при тях се забелязва тенденция да се образуват от несвършена глаголна основа или пък съществуващи вече думи, произведени от свършена глаголна основа, да се изместват от по-изразителните поради свързването им с несвършени глаголи съществителни, напълно синонимични им по значение, като напр. *усилвател* вм. *усилител*, *измервател* вм. *измерител* и други.

3. От гледище на производната основа. На няколко пъти стана дума, че имената на *-ние* са получени от свършената глаголна основа. Трябва да признаем, че към този принцип се придържаме, съобразявайки се с историческите факти и с традицията, но днес изтъкването на тази особеност не е съществена при характеристиката на тези съществителни, тъй като видяхме, че типът е непродуктивен в съвременния български книжовен език. Въз основа на казаното имената на *-ние*, които съставят известна част от словното богатство на езика ни, възприемаме като лексикални заемки. Това положение е отразено и в излезлия тритомен тълковен речник (РСБКЕ). Ето защо, като имаме пред вид този факт, както и доказателствата за нарастващата дифузия с изчезване в редица случаи на специфичната им семантична основа (като съществителни за действие), би трябвало само по формални признаци да отнасяме тези имена към групата на отглаголните съществителни. Основанията да стоят приобщени към тази група се крепят само върху немногобройни случаи, в които те се употребяват за назоваване на предметни действия, напълно синонимични на съществителните на *-не*, или при положение, че съответното име на *-не* все още липсва. Не случайно отдавна се прави препоръката при възможност отглаголните съществителни на *-ние*, тъй като се чувствуват до известна степен остарели, да се заменят с други съществителни за действие, напр. *заблуда* вм. *заблуждение*¹. При това, за да не раздробяваме словообразователно единната група, длъжни сме при представянето ѝ да посочваме всички значения, които съществителните на *-ние* изразяват като основни, допълнителни или единствени.

Известна ревизия търпи и схващането за връзката на цялата досегашна група отглаголни съществителни с основата на миналите страдателни причастия. Пътят на получаването ѝ, посочван обикновено досега, минава от аористната основа през страдателното причастие на *-я* към именно словообразуване. Трябва да се допълни, че, тъй като отглаголните съществителни се срещат не само при преходни глаголи, които обикновено притежават форми за страдателни причастия, но и при непреходни глаголи, тези имена се получават преди всичко и по-скоро пряко от аористната основа в множеството си, като се прибави съответният суфикс. Случаите, които опровергават тази опростена схема, заслужават специален анализ, при който може би ще се окаже, че също се касае за следване на правилото, а не за изключение или особеност. Основание да избягваме словообразователната връзка на тези имена с миналите страдателни причастия ни дава не само наличието на отглаголни съществителни при непреходни глаголи, но и случаите на несъпадане на тяхната форма с формата на миналите страдателни причастия. Такива са напр. имена като *миене* (мия — мих — мий — миене), (бия — бих — бит биене) и други. Приведените форми показват, че някои от тези съществителни се образуват не от аористната, а от сегашната (респ. имперфектната) основа.

¹ Л. Милетиц, Движение в областта на българските суфикси, Училищен преглед, X, 1904, кн. 6, стр. 534—545; А. Л. Пиронков, Замяна на руските думи в езика ни с български, Родна реч, год. II, 1929, кн. 5, стр. 245—249; Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 106; Съвременен български език, ч. II, 1957, стр. 104—105; Език и стил на Л. Каравелов, 1950, стр. 90.

4. От гледище на терминологичното обозначение. Изнесените дотук факти естествено довеждат и до необходимостта от известна терминологична промяна като последица от своеобразното развитие главно при имената на *-ние*, осъществено на българска почва. Въз основа на положението, че тези имена са глаголни образувания с исторически общ суфикс, който е послужил като предпоставка за възприемането им като равнозначни на имената на *-не* изразители на предметно глаголно действие, се е сметнало, че посоченият факт е достатъчен, за да се обединят двата вида съществителни в една група с общ термин от глаголни съществителни. Във връзка с това неизбежно възниква проблемът за назоваването на съществителните, производни от глаголи, които също изразяват предмете на действие — *борба, пробуда, вървеж, сеитба, милувка, командировка, гоненица* и т. н., и които често пъти, както се отбелязва, са синонимични и се съотнасят напълно с т. нар. отглаголни съществителни. Според възприетата в граматичната литература практика за характеризиране на думите по отношение на производната основа те са също отглаголни съществителни. Така че оправдано и целесъобразно е терминът отглаголни съществителни да се използва тогава, когато е необходимо да се изтъкне производната основа. Когато обаче се касае за касе за посочване на общия им семантичен белег, най-подходящ е терминът отвлечени съществителни за действие или само съществителни за действие. Групата на досегашните отглаголни съществителни, както се изтъкна неведнъж, е семантично нееднородна. Това показва, че и при нея се налага терминологично разчленяване. Съществителните на *-ние* поради запазването на значението за действие, макар и в ограничени случаи, могат да преминават към общата група съществителни за действие, като се посочват и всички други значения, които вече изразяват. Сравнително по-изолирано от тази обща група стоят имената на *-не* както по отношение на специфичната им семантика, непосредствено свързана и произтичаща от процесуалността на изходната несвършена глаголна основа, така и от възможността да се образуват регулярно, без изключение от всеки глагол. За да се подчертае тази тяхна особеност, нехарактерна за останалите съществителни за действие, може да се възприеме названието глаголни съществителни¹ като тяхно терминологично обозначение. С предложените терминологични промени се постига по-голяма яснота и стройност, заложили в самата семантика на разглежданите групи съществителни за действие.

В лексикографската практика процесът на разграничаване на съществителните, оформени със суфиксите *-не* и *-ние*, е изпреварил своята теоретична обосновка в граматичната литература. Така напр. в РСБКЕ граматична бележка от гл. същ. стои изключително само при имената на *-не*, но липсва редовно при съществителните на *-ние*, които обикновено се характеризират като книжовни и руски, т. е. откъм произход и стилистични особености, но не и откъм тяхната семантика.

¹ Този термин има своя история, макар че тук за пръв път се предлага като заместник на термина *отглаголни съществителни на -не* (вж. Л. Милетиц, Синтактични неправилности в книжовния ни език, Училищен преглед, год. X, 1904, кн. 6, стр. 521—534; Т. Павлов, Болест (докожото е болест), причини и лечение, или за глаголите съществителни и борбата срещу тях, Български език, 1954, кн. 3, стр. 263—267).

Възприемането на положението пък, че съществителните на *-не* са парадигматични в системата на несвършените глаголни основи¹, ще има съществено отражение и върху лексикографската практика, тъй като ще отпадне нуждата тези съществителни да се отбелязват като заглавки, като отделни статии в тълковните речници, което ще ги изравни с останалите глаголни форми, които също не се отбелязват извън статията на глагола, каквито са напр. причастните деривации.

Въз основа на направения преглед върху значението и употребата на съществителните на *-не* и на *-ние*, обозначаваани като отглаголни съществителни, и въз основа на кратката съпоставка с другите съществителни за действие смятам, че е целесъобразна и съответстваща на езиковите факти промяната на общата им лексико-граматична характеристика. Изтъкна се, че имената на *-ние* в развитието си на българска почва са проявили разсейване (дифузия) на основното си семантично значение на съществителни за действие и са се разпаднали като единна група. Причисляването им към отглаголните съществителни досега се е извършвало по формални словообразователни белези, но не и по основна употреба и значение. Съпоставени с тях, останалите съществителни за действие, а особено конкуриращите ги имена на *-не*, които са най-типични представители на цялата група съществителни за действие, проявяват несъмнена семантична устойчивост и еднозначност. В изразяването на това значение имената на *-ние* се оказват неустойчиви (причините за това изтъкнахме по-горе неведнъж). Поради това те не могат да се изтъкват и занаяпред като съществителни за действие, а още по-малко оправдаано е да останат в една група с несъмнените отглаголни съществителни на *-не*, по отношение на които показват основни различия в лексико-семантичен, граматичен и стилистичен план, а също и по отношение на словообразователните си склонности, въпреки еднакъв им исторически произход. Но тъй като държат ясна словообразователна връзка със съществителните за действие, а в известни случаи проявяват и запазено основно семантично значение, те все още могат да се смятат като част от състава на обширната и богата група на съществителни за действие, без да се причисляват традиционно към типичните отглаголни съществителни, връзките с които в езиковата практика са отдавна нарушени и изменени. По редица свои особености, главно в наличието на явно изявиени именни качества, съществителните на *-ние* образуват по-естествена група с другите разгледани имена за действия, затова ги свързваме с тях в една обща семантична категория — отвлечени съществителни за действие или съществителни за действие. По отношение на тази група съществителните на *-не* проявяват свои ярки специфични качества (словообра-

¹ За тях Ю. С. Маслов посочва, че се образуват само от глаголна основа от несвършен вид и в известна степен влизат в системата на глагола, без обаче да правят класификационни изводи (Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, стр. 55). Към глаголното спрежение отнася отглаголните съществителни (на *-не* и на *-ние*) и Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 156—158, 318.

зователни, продуктивни, семантични), поради което ги обособяваме в отделна група — глаголни съществителни, като с това подчертаваме техния системен характер. Терминът от глаголни съществителни използваме за обозначение на словообразователната база, характерна и обща за двете групи съществителни за действие.

Предложената промяна в класификацията на тази интересна група съществителни в българския книжовен език отговаря на проявени и реално съществуващи в тях особености и различия в лексико-семантичен, граматико-синтактичен и стилистичен план.